

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ЛЯСКОВСЬКА Світлана Петрівна

УДК 94[303.094.2:33]351.746.1(477)''1921/1928''

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВУНК – ДПУ УСРР У ГАЛУЗІ ЕКОНОМІКИ:
ПОЛІТИКО–ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ТА СПЕЦИФІКА
(1921 – 1928 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
ВРОНСЬКА Тамара Василівна,
Воєнно-дипломатична академія
ім. С. Березняка,
викладач кафедри міжнародних відносин.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
МІХЕСЬКА Оксана Костянтинівна,
Український католицький університет,
завідувач кафедри соціології;

доктор історичних наук,
доктор наук з державного управління,
професор
ЧЕНЦОВ Віктор Васильович,
Університет митної справи та фінансів,
перший проректор;

доктор історичних наук, професор
ШАПОВАЛ Юрій Іванович,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
головний науковий співробітник відділу теорії
та історії політичної науки.

Захист відбудеться «25» листопада 2016 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «20» жовтня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Утвердження України як правової, демократичної держави з ефективною економікою, розвиненим громадянським суспільством є стратегічною метою, досягнення якої супроводжується складними політичними та соціально-економічними перетвореннями, антикризовими заходами, боротьбою з корупцією, економічною злочинністю. З огляду на це особливої ваги набувають дослідження, в яких аналізуються універсальні за своєю природою причини економічної злочинності, інструменти і механізми боротьби з нею, простежуються аналогії з сьогоденням у перехідних історичних періодах, зокрема, добу нової економічної політики.

Багатоукладний характер економіки при неухильному зміцненні більшовицького політичного диктату, монополізація державою важелів економічного регулювання, подвійні стандарти в розумінні законності та механізмів її реалізації державними інститутами, реформування репресивно-каральних органів з наданням їм широких повноважень донині залишаються актуальним напрямом наукових студій.

В умовах реформування силових структур України, створення нових державно-правових інститутів, уточнення їх компетенції, визначення завдань та повноважень, алгоритму функціонування всіх елементів державного механізму управління, запит на фундаментальні знання про їх роль і місце у загальній конструкції радянської влади на різних етапах її становлення та розвитку неухильно зростає.

Незважаючи на доволі потужну історіографію цієї проблематики залишається нагальною необхідність подолання рамок традиційного дискурсу – вивчення суто репресивної функції ВУНК – ДПУ – ОДПУ – й вихід на спеціальне опрацювання економічного сегмента їх діяльності.

Потреба комплексного дослідження політико-організаційних аспектів та специфіки діяльності органів державної безпеки в контексті реалізації нової економічної політики зумовлена не лише суто академічним інтересом до недостатньо вивчених проблем минулого країни та їх практичною значущістю, а й необхідністю осягнення історичних гуманітарних наслідків радянського тоталітаризму, відновлення історичної справедливості стосовно багатьох громадян, безвинно постраждалих за безпідставними, сфальсифікованими обвинуваченнями в економічних злочинах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках держбюджетних тем відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України («Суспільство і влада в радянській Україні (1921 – 1928 рр.))» (0111U000209), а також відділу з розробки архівів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ при Президії НАН України («Людина і суспільство в діяльності спецслужб: радянська Україна 1920 – 1970 рр.» (0111U 006674), «Соціум УСРР – УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917 – 1950-х рр.» (0114U 007377).

Мета дисертації полягає у комплексному аналізі політико-організаційних засад, юридичного підґрунтя та специфіки діяльності (функцій, напрямів роботи, повноважень, завдань, методів і засобів) органів державної безпеки в галузі економіки в роки нової економічної політики.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- на основі сучасних теоретико-методологічних підходів проаналізувати стан наукової розробки теми, її джерельне забезпечення та окреслити найперспективніші вектори її опрацювання;

- реконструювати процес організаційного становлення Економічного управління (ЕКУ) та економічних підрозділів на місцях, визначити їх місце в структурі ВУНК – ДПУ УСРР;

- дослідити ідеологічні та нормативно-правові основи функціонування економічних підрозділів органів ВУНК – ДПУ УСРР, вплив політичного курсу та кримінально-правової політики* держави на організацію і специфіку функціонування економічних підрозділів органів державної безпеки;

- окреслити основні напрями зусиль економічних підрозділів, спрямованих на протидію злочинності в галузі економіки;

- проаналізувати чинники державної економічної політики, що впливали на встановлення ознак, за якими дії суб'єктів господарської діяльності вважалися злочинними;

- уточнити підходи і критерії кваліфікації злочинів у галузі економіки, віднесених до компетенції органів державної безпеки;

- розглянути особливості процедури розслідування кримінальних справ органами ВУНК – ДПУ в роки непу;

- простежити основні напрями співпраці ЕКУ ВУНК – ДПУ УСРР з іншими підрозділами органів державної безпеки щодо здійснення оперативно-розшукових заходів із протидії дійсним чи надуманим злочинам (контрабанді, економічному шпигунству, «диверсіям» тощо);

- виявити особливості взаємодії економічних відділів органів державної безпеки з інститутами радянської правоохоронної системи: міліцією, кримінальним розшуком, органами юстиції (судами, прокуратурою), митними структурами у сфері боротьби з економічною злочинністю;

- визначити місце органів ВУНК – ДПУ УСРР у системі державного регулювання економіки;

- з'ясувати причини та характер дублювання повноважень й паралелізм в діяльності ЕКУ та державних організаційно-управлінських (Вища рада народного господарства (ВРНГ), Рада праці та оборони (РПО) і контролюючих (Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції (НК РСІ), Народний комісаріат фінансів (НКФ) інституцій у здійсненні ними контрольних функцій у господарській сфері;

- оцінити ефективність реалізації функції контролю економічних підрозділів за суб'єктами фінансово-господарської діяльності;

---

* Під кримінально-правовою політикою розуміють стратегію і тактику (напрями) державної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю.

- характеризувати особливості інформаційно-аналітичної діяльності органів державної безпеки в галузі економіки;
- розкрити сутність і характер застосування економічними підрозділами органів державної безпеки окремих негласних (таємних) методів у здійсненні контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності;
- встановити причини залучення органів ВУНК – ДПУ УСРР до розв’язання соціально-економічних проблем держави та обґрунтувати їх місце у цій сфері

Об’єктом дослідження є процес інституціалізації органів державної безпеки в загальній партійно-радянській конструкції УСРР у роки нової економічної політики.

Предмет вивчення становлять політико-організаційні основи діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР в економічній галузі в роки непу та комплекс їх специфічних завдань, повноважень, методів і засобів, за допомогою яких вони реалізовувалися.

Хронологічні межі дослідження – 1921 – 1928 рр. – охоплюють період від офіційного проголошення курсу на нову економічну політику до її фактичного згорання. У деяких випадках автор виходить за визначені часові рамки для поглибленого висвітлення проблеми, зокрема встановлення причинно-наслідкових зв’язків.

Територіальні межі дослідження окреслені територією УСРР відповідно до адміністративного поділу 1920-х рр.

Методологічну основу дисертації становлять теоретичні напрацювання провідних фахівців, які вивчають алгоритм функціонування тоталітарної держави більшовицького зразка, а також сукупність принципів і методів пізнання, вибір яких визначався міждисциплінарними підходами до розкриття теми, поставленими завданнями та специфікою джерел.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають у проведенні комплексного аналізу діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР у галузі економіки в добу непу, зумовлені відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних узагальнюючих праць з означеної тематики у вказаних хронологічних межах. У дисертаційному дослідженні

вперше:

- здійснено наукову реконструкцію діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР в економічній сфері в загальному контексті функціонування радянської держави;
- досліджено вплив політичного курсу та кримінально-правової політики держави на визначення пріоритетних завдань, функцій та повноважень органів державної безпеки в галузі економіки;
- доведено застосування подвійного тлумачення владними структурами окремих дій у фінансово-виробничій сфері як законних чи позазаконних форм господарювання;
- визначено місце органів державної безпеки в системі державного регулювання економіки; проаналізовано специфіку взаємодії економічних

підрозділів з державними господарськими, фіскально-фінансовими та контрольно-наглядними органами при дублюванні їх повноважень;

- схарактеризовано політизований підхід до визначення підслідності кримінальних справ за злочини, вчинені у сфері економіки; емпірично встановлено включення до компетенції органів державної безпеки справ, порушених за незначні кримінальні злочини, що традиційно належали до повноважень інших радянських правоохоронних органів (спекуляція, розкрадання, розтрата тощо);

- на основі аналізу документів встановлено факти надмірної політизації, за наявності т.зв. «контрреволюційного наміру» й суб'єктивного підходу при кваліфікації злочинів, учинених у сфері економіки;

- виявлено критерії складання оперативних обліків «економічно неблагонадійних осіб» з метою застосування маніпулятивних технологій для встановлення тотального контролю над суспільством;

- досліджено оперативні справи щодо «розробки» іноземних дипломатичних та гуманітарних місій, за матеріалами яких відтворено процес організації оперативно-розшукових заходів органів державної безпеки, спрямованих на виявлення протиправних дій з ознаками шпигунства;

- систематизовано форми конфіденційного співробітництва негласного апарату органів державної безпеки, виявлено особливості його використання та ступінь довіри до інформації, яка ним надавалась;

- запропоновано авторську класифікацію основних методів і засобів (гласних і негласних) здійснення контролю за суб'єктами господарської діяльності різних форм власності;

- на основі вивчення документів особових справ співробітників органів державної безпеки (автобіографій, листків обліку кадрів, анкет тощо) відтворено елементи організаційної структури економічних підрозділів, процес розширення їх повноважень;

удосконалено:

- уявлення про зародження та генезу тоталітарного режиму в радянській державі з урахуванням ролі та місця у цьому органів державної безпеки;

- тлумачення імплементації у діяльності органів державної безпеки основних принципів радянського кримінального законодавства з домінуванням «класового підходу», пріоритетом загальнодержавного інтересу над індивідуальним, колективу – над особистістю тощо;

- розуміння широко застосовуваної практики цілеспрямованої перекваліфікації кримінальних злочинів, учинених у сфері економіки, на політичні;

- осмислення системи пільг і преференцій партійно-радянської еліти та пересічних членів партії у притягненні їх до кримінальної відповідальності за вчинення посадових злочинів;

набули подальшого розвитку:

- інтерпретація місця органів державної безпеки в радянській політичній системі як репресивної владної вертикалі та інструменту для здійснення державою владних повноважень;

- знання про історію становлення та функціонування органів ВУНК – ДПУ УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.,

- положення про рівень компетентності співробітників органів державної безпеки у сфері контролю за фінансово-господарськими процесами та форми набуття ними необхідних профільних економіко-виробничих знань;

- осмислення практики залучення широких верств населення до боротьби з господарськими й посадовими злочинами шляхом організації відповідних цільових кампаній та форм участі в них органів ВУНК – ДПУ УСРР.

Практичне значення дисертації полягає у можливості застосування матеріалів дослідження для написання узагальнюючих та спеціальних наукових праць, підручників, посібників, підготовки лекційних курсів з історії України, історії держави і права України, історії розвідки та контррозвідки в Україні. Результати дослідження можуть бути взяті до уваги державними структурами для розробки концепції реформування сучасних органів державної безпеки з урахуванням як позитивного, так і негативного досвіду попередніх історичних періодів; унеможливлення винятково силових методів при здійсненні державної політики з протидії злочинності у сфері економіки.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки та рекомендації належать особисто автору та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, в якій викладено історію створення та діяльності економічних підрозділів радянських органів державної безпеки на території УСРР у часи нової економічної політики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Фрагменти дисертаційного дослідження оприлюднено на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: Міжнародній науковій конференції «Репресії та голодомор в Україні» (м. Донецьк, листопад 2008 р.), IV Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (м. Ніжин, грудень 2009 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації»: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР (м. Київ, березень 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «The Documentation of Communist Security Authorities» (м. Варшава, Республіка Польща, жовтень 2012 р.), Міжнародній науковій конференції «Память во имя будущего», присвяченій Дню пам'яті жертв політичних репресій (м. Семипалатинськ, Республіка Казахстан, травень 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Людина, культура, техніка у новому тисячолітті» (м. Харків, 19 – 20 квітня 2016 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Право України: сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Вінниця, 21 квітня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпропетровськ, 29 – 30 квітня 2016 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні» (м. Київ,

20 травня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 29 – 30 червня 2016 р.).

Окремі положення, фрагменти та концептуальне бачення проблематики дисертаційного дослідження були представлені для обговорення на «круглих столах» з питань відкритого доступу до документів радянського періоду (м. Київ, лютий 2012 р.), «Роль органів державної безпеки в Україні: історія, структура, функції» (м. Київ, грудень 2013 р.), «Роль і місце спецслужб в історії українського державотворення» (м. Київ, жовтень 2014 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 2 монографії та 40 інших наукових праць (з них 30 – наукові статті у фахових виданнях). Загальний обсяг публікацій становить 71,81 ум. друк. арк.

Структура та зміст дисертації зумовлені поставленою метою та завданнями дослідження. Праця складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на 18 підрозділів, списку використаних джерел і літератури (900 назв); містить 32 (3+29) таблиці, які представлені в основному тексті й додатках дисертаційного дослідження. Загальний обсяг дисертації – 548 сторінок (413 із них – основний текст).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано стан її розробки; сформульовано мету та завдання роботи, визначено об'єкт, предмет, хронологічні межі та методи дослідження; окреслено зв'язки роботи з науковими планами, програмами, темами; сформульовано елементи наукової новизни, теоретичне й практичне значення та форми апробації дослідження; вказано обсяг та структуру дисертації.

У **першому розділі «Історіографія, джерела і теоретико-методологічні засади дослідження»** здійснено огляд наукової літератури, присвяченої вказаній темі чи дотичної до неї, репрезентовано комплекс джерел, що становить емпіричний масив праці; окреслено теоретико-методологічні підходи до виконання дисертаційної роботи.

У **підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки теми»** окреслено її основні аспекти, виокремлено п'ять етапів історіографічного процесу, кожен з яких відрізняється від іншого як кількістю наукових напрацювань, так і їх політичним спрямуванням. Міждисциплінарний характер дослідження зумовив необхідність використання юридичної, зокрема кримінологічної літератури.

Аналіз праць 20-х років ХХ ст. свідчить, що більшість з них відображають поточну роботу органів державної безпеки та мають виразно політизований характер, оскільки їх головною метою вважалася апологетика ролі ВНК – ДПУ – ОДПУ в становленні радянської держави. Лише в деяких з них (публікації В. Ульріха, монографії М. Климова) розглядається економічний напрям у діяльності органів державної безпеки

Працею, що й дотепер не втратила свого значення для розуміння принципів, на яких базувалося функціонування органів державної безпеки у сфері економіки, визначаються завдання економічної розвідки за кордоном і

всередині держави, є монографія колишнього співробітника ДПУ – ОДПУ С. Турла «Шпіонаж», перевидана в 2002 р.

У виданнях 30-х – першої половини 50-х рр., підготовлених для вивчення історії органів ВНК – ДПУ – НКВС у відомчих навчальних закладах (зокрема, О. Косого, П. Софінова), діяльність органів держбезпеки в економічній сфері висвітлювалася дещо фрагментарно та, як і раніше, крізь призму боротьби з так званою «економічною контрреволюцією».

Наступний період історієписання у цій тематичній ніші пов'язаний з переосмисленням радянського минулого після XX з'їзду КПРС (1956 р.), зростанням кількості публікацій, розширенням проблематики досліджень. Висвітлюючи боротьбу з «економічною контрреволюцією», автори наголошували на репресивній сутності каральних органів. Науковий доробок того часу можна умовно поділити на дві групи: дослідження, відкриті для широкого загалу, підготовлені цивільними істориками й правниками, та праці, написані науковцями – співробітниками органів державної безпеки.

Відомчі дослідження, надруковані під різними грифами обмеження доступу, мали, як правило, юридичний або оперативно-прикладний характер і використовувалися винятково в навчальному процесі. У підручниках І. Дорошенка, дослідженнях О. Велідова, А. Тишкова та інших авторів боротьба з економічною злочинністю в роки непу розглядалася фрагментарно, передусім крізь призму керівної ролі партії в діяльності органів ВНК – ДПУ.

Першою монографією з історії радянських органів державної безпеки, яка стала відома широкому загалу і витримала кілька видань, слід вважати працю Д. Голінкова. Економічний напрям у діяльності ДПУ – ОДПУ автор розглянув у контексті розкриття відомих справ про «шкідництво», які, на його переконання, дійсно мали місце.

У 60 – 70-х рр. вийшли друком наукові праці Б. Бабія, П. Бачинського та В. Голіченка, в яких у контексті становлення та діяльності органів ВУНК, частково, – ДПУ УСРР, згадувався й економічний напрям їх роботи. Перше узагальнююче колективне дослідження з історії Всеукраїнської надзвичайної комісії Л. Маймескулова, А. Рогожина, В. Сташиса з'явилося в 1971 р. та було перевидане в 1990 р. Окремий розділ цієї монографії присвячено участі ВУНК у розв'язанні соціально-економічних проблем.

Взаємодія ВУНК – ДПУ – ОДПУ з міліцією, кримінальним розшуком, органами юстиції, а також їх діяльність в умовах домінування принципу «революційної законності» виписані в узагальнюючих працях юристів В. Куріцина та Ю. Тітова, що вийшли друком в 70-ті – першій половині 80-х рр.

Отже, у радянській історіографії діяльність Економічного управління ВНК (ВУНК) – ДПУ – ОДПУ розглядалася лише фрагментарно, передусім у контексті «контрреволюційного шкідництва», при цьому часто навіть не згадувалася назва цього структурного підрозділу. Водночас такі дослідження заклали певний фундамент для подальших наукових розробок про основні напрями діяльності радянських органів державної безпеки.

У працях істориків часів «перебудови» помітними стають нові підходи в оцінці непу. Часткове розсекречення архівних документів, зміна політичного

клімату спричинили й пожвавлення інтересу до вивчення минулого радянських органів державної безпеки. Історики та правники зосередили увагу передусім на дослідженні найбільш жорстких виявів терору, акцентуючи увагу на участі органів державної безпеки в масових репресіях. При цьому поза увагою фахівців залишалася розвідувальна та контррозвідувальна діяльність, боротьба з кримінальними, господарськими та посадовими злочинами, охорона кордонів тощо.

На відміну від цивільних істориків науковці, які працювали у Вищій школі КДБ СРСР (В. Коровін, В. Арков, Н. Панков, О. Плеханов, П. Поздєєв та інші), досліджуючи оперативну діяльність органів державної безпеки, надання їм позасудових повноважень, порушували й питання боротьби зі злочинами в економічній сфері, здійснення ними контрольних і розподільчих функцій.

Пострадянський період, який почався з розпадом СРСР, позначився появою нових публікацій з історії органів державної безпеки. Цьому сприяли подальше розсекречення архівних фондів, пошук нових концептуальних підходів та інтерпретаційних прийомів.

Глибоким аналізом витоків тоталітаризму, репресивного механізму радянського режиму в Україні вирізняються праці відомих вітчизняних істориків В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Ю. Шаповала, В. Ченцова, В. Нікольського та інших.

У рамках підготовки науково-документальної серії «Реабілітовані історією» опубліковано дослідження, присвячені регіональним особливостям репресій чи окремим, як правило, доволі гучним, кримінальним справам (здебільшого, сфальсифікованим), порушеним і за злочини у галузі економіки. Такі роботи опосередковано торкаються економічного сегменту в діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР. Проте більшість наукових досліджень цього періоду, як і попереднього, розглядають участь органів державної безпеки у репресивно-каральній системі радянської держави.

Невелику кількість публікацій, здебільшого на шпальтах науково-документального журналу «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ», присвячено іншим складовим діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР. У дослідженнях В. Золотарьова, істориків Ю. Шаповала, В. Ченцова, Р. Подкура, О. Міхєєвої, юристів В. Окіпнюка, О. Олійника та інших порушено питання організації, встановлення контролю над різними сферами життєдіяльності суспільства, інформаційно-аналітичної роботи, боротьби зі злочинністю, зокрема й у ділянці економічних відносин, взаємодії різних інститутів радянської правоохоронної системи в Україні часів непу, їх місця в державному механізмі управління, участі у боротьбі з кримінальними злочинами, зокрема й у сфері економічних відносин.

У монографіях західних дослідників, зокрема, Дж. Боффа, Н. Верта, Р. Девіса, Е. Карра, Ш. Фіцпатрик та інших, присвячених дослідженню функціонування тоталітарної системи, у контексті дискусій щодо мети непу та відмови від нього порушувалися проблеми розвитку складових економіки. Американський фахівець П. Грегорі, розглядаючи радянську економіку міжвоєнного періоду, торкнувся питання ролі органів держбезпеки у вирішенні

економічних проблем силовими методами (що стало основою так званої «логіки Сталіна»), а також інформаційно-аналітичних можливостей ОДПУ – НКВС щодо інформування партійного керівництва про процеси, які відбувалися в економіці. Правові аспекти становлення тоталітарного режиму в СРСР, місця органів державної безпеки в державному репресивному механізмі досліджував канадський професор П. Соломон.

Вагомий внесок у вивчення діяльності органів ВНК – ДПУ зробили російські історики. Глибокий аналіз витоків масового терору проти радянських громадян вирізняє монографія вчених-правників В. Кудрявцева і А. Трусова. Історики С. Леонов, А. Литвин, В. Измозік, Г. Камалова, Л. Рассказов та інші простежили роль та місце органів державної безпеки в радянській історії. Комплексно розглянув діяльність органів ВНК – ОДПУ в добу непу О. Плеханов. На великому архівному матеріалі автор дослідив оперативну обстановку, особливості становлення, організаційну структуру та функції органів ДПУ – ОДПУ, їх діяльність за різними напрямками роботи, виокремивши й економічну сферу.

В останні роки збільшується кількість досліджень з історії діяльності органів державної безпеки в економічній сфері. Протидії злочинності в сфері економіки присвячені праці О. Мозохіна, А. Цибіна, Є. Баришникова та ін. Вони ввели до наукового обігу значне коло документів з Архіву ФСБ РФ, котрі раніше не публікувалися, проаналізували нові аспекти в діяльності органів ДПУ – ОДПУ тощо. Водночас, в цілому засуджуючи репресії, вчинені органами держбезпеки, автори акцентують увагу на необхідності захисту економічної безпеки держави в роки непу, не помічаючи численних фактів порушення при цьому норм радянського кримінального права. Український сегмент у цих працях простежується лише фрагментарно.

На підставі проведеного аналізу наукової літератури можна дійти висновку про те, що існує певна фрагментарність у дослідженні економічної складової в діяльності ВУНК – ДПУ УСРР. Дотепер фактично відсутні узагальнюючі дослідження, в яких комплексно та системно розглядалася б діяльність органів державної безпеки в галузі економіки в роки непу.

У **підрозділі 1.2 «Джерела та їх інформативні можливості»** окреслено емпіричну базу дослідження, визначено її пізнавальні можливості та особливості використання.

Використані у роботі документи класифіковано за загальноприйнятим принципом походження: законодавчі та нормативні акти; документи партійних і виконавчих органів влади; статистичні дані; матеріали періодичної преси; документи особового походження.

У дослідженні широко використано джерела права (законодавчі та нормативні акти) 20-х рр. XX ст. Особливістю правової системи періоду непу було те, що за відсутності у Конституціях УСРР 1919 і 1929 рр. чіткого поділу гілок влади на законодавчу та виконавчу, постанови уряду (РНК СРСР та РНК УСРР) мали силу законодавчих актів. У дисертації представлені, як правило, спільні постанови ВУЦВК та РНК (зокрема, щодо розширення повноважень ДПУ), а також Ради праці та оборони (РПО). Документи опубліковані у

спеціалізованих виданнях – збірках законодавчих актів (ЗУ УСРР за 1921 – 1927 рр.), спеціальних періодичних виданнях, тематичних збірниках документів, фахових часописах і центральній періодиці.

З широкого кола джерел права використано ті з них, які законодавчо визначали градацію злочинів і санкції за їх вчинення: Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси УСРР (у редакціях 1922 та 1927 рр.), союзне Положення про державні злочини, Митний кодекс та інші, якими мали керуватися й органи ДПУ УСРР.

До дослідження залучено чималу кількість відомчих нормативно-правових актів (наказів, розпоряджень, циркулярів) різних інститутів радянської правоохоронної системи, які віддзеркалюють загальну картину стану злочинності в республіці в галузі економіки та протидію їй. Вони зберігаються у фондах Наркомату внутрішніх справ УРСР (ф. 5), Головного управління Робітничо-селянської міліції при НКВС УСРР (ф. 6), Міністерства юстиції України (ф. 8), Верховного суду УСРР (ф. 24) ЦДАВО України. Опрацьовано також фонд НКВС РСФРР (ф. 393), а саме: документи Головного управління міліції в хронологічних межах дослідження (оп. 31) щодо взаємовідносин двох відомств. Відповідні матеріали також містяться у фондах губернських й окружних виконавчих комітетів, революційних трибуналів, судів, прокуратури, управління міліції та кримінального розшуку обласних державних архівів.

Частину використаних у дослідженні матеріалів була опубліковано в тематичних збірках. При вирішенні дослідницьких завдань став у пригоді 2-томний збірник документів з історії боротьби зі злочинністю в УРСР, який побачив світ у 1966 – 1967 рр.

Документи виконавчих органів влади, використані у дисертації, зокрема Ради Народних Комісарів УРСР, наркоматів робітничо-селянської інспекції, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, фінансів та інших структур, відображають не лише реалізацію економічної політики радянської влади, а й механізми запобігання злочинам у фінансово-виробничій сфері, організацію кампаній з протидії цьому виду правопорушень, взаємодію з органами держбезпеки. Вони зберігаються у фондах відповідних відомств у ЦДАВО України та обласних архівах.

Крізь призму різних за видами документів органів виконавчої влади (звітів, довідок, листів тощо) відстежуються деталі поточної діяльності органів держбезпеки у контексті їх взаємодії з цими інститутами, зокрема з протидії злочинності у сфері економіки, встановленні контролю за діяльністю радянських установ і відомств.

Оскільки ухваленню урядових актів, зокрема й тих, що стосувалися діяльності органів державної безпеки, передували рішення політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б), а радянських органів на місцях – місцевих партійних комітетів, до підготовки дисертаційного тексту залучено документи, надруковані в збірнику «Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», а також ті, що були нещодавно розсекречені та опубліковані в журналах і збірниках документів.

Оприлюднені документи партійних органів доповнюють великий масив архівних матеріалів, які не лише декларували офіційний погляд на події і мали обов'язковий характер, а й накресливали основні напрями кримінально-правової політики в державі, визначали «пріоритетні» злочини та форми протидії їм, прогнозували ймовірні наслідки цих заходів тощо. Це, зокрема, – протоколи та стенограми засідань політбюро, оргбюро й секретаріату ЦК КП(б)У, а також інші, різні за видами, документи, що зберігаються в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 6, 16, 20) і обласних державних архівах (фонди губернських та окружних партійних комітетів). Аналіз цих документів дає змогу встановити роль, місце та «зону відповідальності» партійно-радянських і карально-репресивних органів, відтворити процес перетворення органів державної безпеки на інструмент, за допомогою якого Компартія встановлювала в країні жорстку диктатуру.

Документи органів державної безпеки посідають найвагоміше місце серед джерел, використаних у дисертації. Частину матеріалів опубліковано у збірниках, що комплектувалися за хронологічним або тематичним принципами. Серед них можна виокремити дві групи: підготовлені для широкого кола науковців, і ті, що готувалися для службового користування з метою вивчення історії ВНК – ДПУ – ОДПУ у відомчих навчальних закладах і мали різні грифи обмеження доступу. Документи наводилися в них без купюр, відтак вони й сьогодні викликають великий науковий інтерес дослідників. Надзвичайно важливі матеріали збірників документів, присвячених діяльності Ф. Дзержинського на чолі ВНК – ДПУ – ОДПУ, оскільки вони розкривають концептуальні погляди очільника відомства на процес становлення, визначення компетенції та особливості оперативно-розшукової діяльності органів держбезпеки, зокрема й у сфері економіки.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., вийшло чимало збірників, раніше не відомих широкому загалу істориків документів з оперативної діяльності органів, частина яких об'єднана загальною назвою «Лубянка». Повідомлення Інформаційного відділу ДПУ – ОДПУ СРСР на адресу вищого партійного керівництва частково опубліковані в багатотомному виданні «Совершенно секретно»: «Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.)».

У дисертації використано великий масив відомчих документів, що зберігаються в архівах, передусім ЦДАГО України, ГДА СБУ та ГДА МВС України. Це – накази, розпорядження та циркуляри ВНК – ВУНК – ДПУ – ОДПУ. Саме ці види джерел дають адекватне уявлення про загальну схему впорядкування різних заходів органів безпеки у межах радянської держави.

Протоколи засідань колегії ДПУ УСРР, матеріали всеукраїнських нарад окремих підрозділів центрального апарату, річні та піврічні звіти (ф. 13 ГДА СБУ) містять важливу інформацію щодо реалізації завдань органів, застосування ними специфічних методів у роботі в господарській сфері тощо.

Окремим видом джерел є повідомлення Інформаційного відділу ДПУ УСРР і тематичні зведення, підготовлені економічними підрозділами ДПУ УСРР. У них розкриті різні аспекти діяльності економічних підрозділів, зокрема,

проаналізовано причини пожеж, аварій та інших надзвичайних ситуацій, що виникали на виробництві, хід хлібозаготівельних кампаній тощо.

Доповіді з місць керівників підрозділів у різні партійні й державні інстанції республіканського рівня дають уявлення про те, як саме втілювалися в життя накази та розпорядження.

Цінним джерелом з історії органів державної безпеки, використаємо у дисертації, є ділове листування з наркоматами та радянськими установами. Такі документи зберігаються у фондах фінансово-господарських органів (ф. 30 – Наркомат фінансів, ф. 34 – Вища рада народного господарства, ф. 341 – Уповноважений Головного митного управління Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР по боротьбі з контрабандою в Україні, ф. 423 – Наркомат внутрішньої торгівлі та ін.) ЦДАВО України. Через обговорення професійних питань, пошук шляхів розв'язання деяких проблем простежуються механізми діяльності ДПУ УСРР, зокрема й за економічним напрямом. У цих фондах представлені й протоколи засідань міжвідомчих комісій, утворених у межах державних кампаній з протидії певним видам злочинів, які очолювали або до складу яких входили представники відповідних підрозділів органів ВУНК – ДПУ УСРР.

Найменше опрацьованими з-поміж документальних масивів органів ДПУ УСРР і надзвичайно інформативними є матеріали відомчої статистики (ф. 42 ГДА СБУ). Завдяки цим документам вдалося визначити деякі методи і засоби, притаманні оперативно-розшуковій діяльності; особливості кримінального процесу щодо ведення справ попереднього розслідування, співвідношення різних видів злочинів, справи за якими перебували у провадженні ЕКУ; узагальнити дані про осіб, які потрапили під слідство чи перебували на обліку як «політично неблагонадійний елемент» тощо.

До роботи над дисертацією залучено матеріали особових справ колишніх співробітників органів ВУНК – ДПУ, які працювали за економічним напрямом. У документах цих справ, різних за родом (зокрема, є і джерела особового походження), міститься інформація про пріоритетні напрями у діяльності економічних підрозділів, опосередковано визначається їх структура, завдання тощо.

Окремим видом документів, залученим до роботи, є матеріали кримінальних справ, які розкривають процедуру розслідування, звинувачення, винесення вироку. Водночас у них міститься чимало документів особового походження (біографій, звернень, пояснень, свідчень, скарг). Матеріали кримінальних справ доповнюються звинувачувальними висновками, котрі окремо тиражувалися у видавництвах ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР. У них представлено офіційну версію причин створення, мети й діяльності так званих «контрреволюційних організацій» в економічній сфері. Ці документи здебільшого однотипні, проте дають уявлення про поточну діяльність підприємств, труднощі у процесі відбудови, порушення, які мали місце.

Уперше введено до наукового обігу матеріали деяких оперативних справ, зокрема, з обслуговування іноземних консульств і компаній, представництва яких перебували на території України. Документи, представлені в цих справах, мають різне родове походження (листування, звіти агентів зовнішнього

спостереження, доповіді внутрішньої агентури та ін.) і є первинними матеріалами оперативної роботи, на підставі яких складалися узагальнюючі довідки, звіти, повідомлення.

Матеріали Іноземного відділу ДПУ – ОДПУ (зовнішня розвідка), які також уперше введено до наукового обігу (повідомлення агентури), розкривають погляди впливових західних політиків, представників емігрантських кіл на ситуацію в СРСР, умови надання кредитів тощо.

Важливими джерелами для дослідження виступають матеріали періодики, які умовно можна розділити на два типи: одні підготовлені керівниками різних ланок органів держбезпеки, інші – журналістами, за матеріалами, наданими їм оперативними підрозділами. Подібні публікації містять подвійний шар інформації: безпосередньо про події та про ставлення до них, їхню інтерпретацію авторами, і мають здебільшого суб'єктивний, пропагандистський характер. Їхньою метою було передусім показати успіхи ДПУ та його «зв'язок із народом», а тому в них штучно підвищувалися показники результативності в діяльності органів держбезпеки, нагніталася атмосфера небезпеки від злочинців. Через це інформація, розміщена на шпальтах періодики, вимагає критичного переосмислення.

Отже, значний багаторівневий масив історичних джерел є достатньо репрезентативним для проведення комплексного дослідження означеної теми.

У *підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні засади дослідження»* проаналізовано деякі джерела історико-філософської, політологічної та соціологічної думки, а також погляди очільників радянської держави (передусім В. Леніна, Л. Троцького, М. Бухаріна, Ф. Дзержинського та інших) на організацію держави й суспільства, динаміку відносин між ними, алгоритм функціонування органів боротьби з «контрреволюцією», зокрема в галузі економіки.

Велике значення для розуміння сутності радянської правової системи та формування політики у сфері запобігання злочинності (дійсної чи надуманої) мають праці М. Криленка, Д. Курського, М. Скрипника, А. Естріна та інших. Характеристиці окремих видів злочинів присвячено доробок А. Гюнтера. Тогочасні правознавці М. Гернет, А. Герцензон, А. Піонтковський, О. Жижиленко, Н. Толпиго розглядали особливості кримінального і кримінально-процесуального кодексів та їх застосування у репресивній практиці, тенденції у кваліфікації окремих видів злочинів і вплив на ці процеси тогочасних новацій у сфері радянського права. У дослідженнях С. Шнейдера та І. Кондурашкіна, які брали безпосередню участь у судових процесах 20-х рр. щодо господарських і посадових злочинів, на значному масиві фактичного матеріалу розкрито механізм діяльності окремих осіб, які, використовуючи недосконалість радянського законодавства та свою належність до господарської номенклатури, нажили капітал, обкрадаючи при цьому державні структури.

Вивчення емпіричного матеріалу, аналіз теоретико-організаційних основ діяльності органів державної безпеки дають підстави стверджувати, що в радянських республіках, навіть у найбільш ліберальні часи нової економічної політики, система управління передбачала запровадження різних методів

контролю й терору проти народу. Головні класичні принципи права – відповідальність за вчинення протиправних дій, кваліфікація злочинів відповідно до кримінального законодавства, презумпція невинуватості особи, співмірність тяжкості злочину й покарання – ігнорувалися, оскільки до суспільства застосовувалися проголошені владою принципи «революційної доцільності», пріоритету державних інтересів, «класового підходу» тощо.

Існування за умов непу соціальних верств, що визначалися більшовицькою ідеологією як «експлуаторські», слугувало для влади приводом для продовження «класової боротьби». Саме ці категорії населення опинилися у полі зору органів державної безпеки.

Методологічною основою дослідження є принципи об'єктивності, системності, діалектики та історизму. Багатомірність об'єкта наукового дослідження, широка й різноманітна джерельна база зумовили застосування в праці як класичних загальнонаукових методологічних підходів і принципів, так і синтетичної, міждисциплінарної платформи, нових дослідницьких стратегій, здатних забезпечити всебічний аналіз діяльності органів державної безпеки у сфері економіки.

Розв'язання поставлених завдань потребувало поєднання передусім двох підходів – історичного та правового, оскільки без юридичного підґрунтя неможливо дослідити цілісну картину діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР, зокрема у сфері економіки.

Для дослідження діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР з історичних позицій залучено загальнонаукові діалектичний та системний методи, що дозволило розглянути функціонування органів державної безпеки в їх взаємозв'язку з іншими державними інститутами, а також структурами радянської правоохоронної системи.

Дослідження базується на застосуванні проблемно-хронологічного методу, який уможливив комплексний аналіз різних аспектів економічного сегмента в діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР упродовж 20-х рр. ХХ ст. Поєднання структурно-системного (завдяки якому став можливим аналіз різних елементів системи в межах існуючого державного організму, законодавчої й виконавчої гілок влади, в той чи інший спосіб дотичних до формування кримінально-правової політики, в межах якої діяли органи ВУНК – ДПУ УСРР), інституційного (тлумачення органів держбезпеки як одного з інститутів радянської правоохоронної системи й державного механізму управління) та темпорального (для вивчення пролонгованих у часі процесів) методів створило надійну методичну основу для комплексного вивчення організації, функціонування та розвитку ВУНК – ДПУ УСРР.

Аналіз специфіки каральної практики органів ВУНК – ДПУ УСРР здійснено із застосуванням методів історичної антропології, сформованої як інструмент осмислення суб'єктивних мотивів, прагнень, поглядів, соціокультурних стереотипів поведінки людей, які притягувалися до кримінальної відповідальності за вчинення аналогічних злочинів, чи своїми діями порушували врегульовані на законодавчому рівні норми.

Культурологічний підхід із врахуванням психологічних чинників, особистісних рис індивідів, зумовлених безпосереднім соціальним оточенням, забезпечив ґрунтовне опрацювання факторів, спонукальних мотивацій ініціаторів репресій та стан їхніх жертв. Вивчення повсякденного досвіду та поведінки людей, зафіксованих в автобіографіях, листах, доповідних записках співробітників органів ВУНК – ДПУ та анкетах, зверненнях до органів влади осіб, які перебували під слідством, здійснювалося за допомогою методу історичної біографістики.

Залучення до роботи цифрових статистичних матеріалів потребувало використання статистичних методів. Це дало можливість не лише встановити кількісні показники і відсоткові частки за багатьма позиціями, що розглядаються у праці, а й побачити якісні особливості явищ, зумовлених дією діалектичного закону переходу кількості у якість, зробити обґрунтовані узагальнення, піднятися від рівня випадкового до закономірного.

Історико-правові методи застосовано для аналізу видів злочинів, що належали до компетенції ЕКУ ДПУ; процесуальних дій органів державної безпеки на стадії попереднього розслідування.

Важливе значення для дослідження мало застосування спеціальних методів юридичних наук. За допомогою нормативно-аналітичного методу було надано характеристику чинних юридичних норм; порівняльно-правового методу – зіставлення змісту юридичних норм після внесення до них поправок, відповідно до кримінально-правової політики держави; догматично-правового – з'ясування юридичних понять і термінів, які широко використано в роботі.

Вивчення діяльності органів державної безпеки передбачає володіння спеціальними знаннями, зокрема щодо специфічних негласних (таємних) методів і засобів, які застосовувалися ними для реалізації оперативно-розшукової функції.

Специфіка порушених питань продиктувала необхідність використання як міждисциплінарних методів дослідження, так і міждисциплінарної термінології, юридичних понять і термінів, відповідних дефініцій.

У досліджуваній період формувався специфічний поняттєвий апарат, своєрідна правова (юридична) та професійна лексика, покликана обслуговувати політичний курс партійної верхівки на тотальне знищення будь-якої опозиції. Радянський політичний режим уже з 20-х рр. ХХ ст. продукував такі політизовані неологізми як «ворог трудящих», «економічно неблагонадійний елемент», «непман», «контрреволюціонер», «шкідник», «спекулянт» та інші, що могли з'явитися тільки в СРСР, де панувала налаштованість на розв'язання будь-яких проблем силовими методами. Кожен з цих термінів перетворювався на універсальну й усталену формулу таврування тих, хто не підходив під ранжир, визначений системою.

Водночас існували й специфічні терміни – «сексот», «інформатор», «агент», котрі в суспільстві, як раніше, так і сьогодні, сприймаються вкрай негативно. Між тим, використання секретної агентури та поділ її на різні типи є негласним методом у роботі структур, які здійснюють розшукову, оперативно-розшукову або контррозвідальну діяльність.

Практично всі вживані у дисертації терміни й деякі евфемізми наповнюються конкретним змістом у відповідних сюжетах і підрозділах в контексті подій, що висвітлюються.

Для означення радянських державних органів влади та управління, карально-репресивних структур уживано україномовні аббревіатури, оскільки використання поряд української та російської аббревіатур створює певні текстуально-логічні проблеми. Винятком стали деякі скорочення, звичні для дослідників у своїх властивих (вже символічних) російськомовних формах («совбури», «чекісти» та ін.). Із тих самих міркувань використовується й термін «освідомлювач» у значенні «інформатор», оскільки в тогочасних відомчих документах ці два терміни вживалися одночасно, але їх змістове наповнення відрізнялося.

У другому розділі **«Організаційно-правові основи діяльності органів державної безпеки у сфері економіки УСРР у 20-ті рр. ХХ ст.»** розкрито сутність і головні засади економічного курсу та кримінально-правової політики в часи непу, процес формування в структурі ВУНК – ДПУ УСРР економічних підрозділів.

У *підрозділі 2.1 «Неп: зміна економічних орієнтирів»* висвітлено основні тенденції в економічній політиці, передусім допущення ринкових відносин і впровадження нових методів господарювання.

Оскільки представники більшовицької верхівки вважали, що приватний сектор разом із бюрократичним апаратом становлять загрозу економічній складовій режиму, які можуть поглинути «соціалістичні здобутки» й призвести до повного відродження капіталізму, вони обстоювали необхідність стримування політичної та господарської самодіяльності суспільства.

Така позиція призвела до появи подвійних (задекларованих і фактичних) стандартів в економіці, передусім у запровадженій системі пільг і привілеїв для суб'єктів державної й кооперативної форм власності, обмежень та встановлення контролю з боку держави не лише за приватним сектором, а й фінансово-виробничою сферою загалом. Суперечності в економіці, поєднання централізованого (планового) управління з частковою децентралізацією та намаганнями оминати державний контроль, обійти встановлені обмеження спричинили не лише появу величезного бюрократичного апарату, а й призвели до численних порушень і зловживань у фінансово-виробничій сфері. Ресесії в економіці загострювали суперечності й у вищих колах більшовицької партії.

Однак кероване застосування ринкових механізмів дозволило економіці розвиватися, а владі – не лише забезпечити самозбереження, а й суттєво зміцнитися. Сподівання на подальший економічний розвиток країни дали підстави в 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) ухвалити рішення про початок технічної реконструкції народного господарства («курс на індустріалізацію»). Проте хлібзаготівельна кампанія показала, що селяни готові продавати державі хліб лише за певних умов. Звинувачення «куркульства» в зриві планів індустріалізації позначилося новими утисками заможних селян («наступ на приватника»).

Водночас на вищих щаблях партійного керівництва почали висловлювати занепокоєння щодо нецільового використання обмежених державних коштів на утримання роздутих штатів управлінських апаратів, перевитрат палива на одиницю продукції тощо. Наслідком цього стало прийняття в 1926 р. курсу на боротьбу «за режим економії».

Отже, багатукладність економіки, розбіжності у поглядах на перспективи непу, суперечливі норми, які регламентували фінансово-господарську діяльність, і спроби їх порушити – все це характеризувало радянське суспільство 20-х рр. ХХ ст.

У підрозділі 2.2 «Організаційне становлення Економічного управління» реконструйовано процес створення в системі органів ВНК – ВУНК підрозділів, на які покладалися завдання боротьби зі злочинами в сфері економіки. У січні 1921 р. вони організаційно оформилися в Економічне управління ВНК РСФРР, а в лютому того ж року – Економічний відділ (ЕКВ) Цупнадзкому УСРР.

Трансформація надзвичайних комісій в органи державної безпеки супроводжувалася пошуком оптимальних організаційних структур, напрацюванням нових специфічних методів і засобів діяльності. Під час реорганізації ВУНК у ДПУ УСРР пропонувалося обмежити повноваження органів держбезпеки у сфері економіки інформаційною функцією, а також звузити коло злочинів, які б входили до їх компетенції. Керівництво відомства висловилося категорично проти виведення економіки з-під його контролю. Зростання злочинності в економічній галузі залишило ЕКУ в структурі ДПУ – ОДПУ.

Економічні підрозділи ВУНК – ДПУ боролися з саботажем, шкідництвом, диверсіями, які в ті роки однозначно кваліфікувалися як прояви «контрреволюційної діяльності», а також проти звичайного криміналу (розкрадання, валютні і торговельні махінації) та негативних явищ у господарському житті (недбале ставлення до службових обов'язків, безгосподарність, некомпетентність, бюрократизм тощо).

Крім каральної функції на підрозділи покладалися й завдання, котрі були не властиві органам державної безпеки: контроль за роботою підприємств різних форм власності, сприяння державним господарським структурам та інформування вищих партійних і радянських органів про економічну ситуацію. Це призводило до паралелізму в роботі, перетинання повноважень ЕКУ з іншими інститутами радянської правоохоронної системи та державними контролюючими органами, породжувало непорозуміння, котрі інколи доходили до відкритих конфліктів.

Експеримент щодо надання підрозділам ЕКУ функцій, не притаманних органам державної безпеки, міг відбутися лише в епоху економічних трансформацій, чим, по суті, й був неп. Давалася ознака нестабільності державної конструкції та її соціально-економічної системи.

У підрозділі 2.3 «Ідеологічне та юридичне підґрунтя функціонування органів державної безпеки» зазначено, що, офіційно визнавши приватну власність, політичний режим задекларував відмову від крайніх форм правового

нігілізму, надав учасникам ринкових відносин відповідні юридичні гарантії їх діяльності.

Передумовою зміцнення «революційної законності», яка змінила «революційну доцільність», стали кодифікація законодавства й реформа каральних органів. Водночас акти союзних республік, зокрема й УСРР, калькувалися з російських (пізніше – загальносоюзних) аналогів, що сприяло централізації нормативного регулювання суспільних відносин. Зміст кримінально-правових норм, напрями діяльності ВУНК – ДПУ УСРР визначалися кримінально-правовою політикою держави. За умов абсолютної політичної монополії РКП(б) – ВКП(б) керівну роль у проведенні цієї політики відігравали центральні партійні органи.

Правова система більшовицької держави ігнорувала один з основних принципів права, сформульований ще в часи Римської Республіки і притаманний демократичним державам, – принцип справедливості («Jus est ars boni et aequi» – «Право є мистецтво добра та справедливості»). Натомість Кримінальний, Кримінально-процесуальний кодекси та інші нормативно-правові акти ґрунтувалися на засадах пріоритетності державних і суспільних інтересів над правами особи, на політичній доцільності, принципах аналогії, «класовому підході» тощо.

На відміну від кодексів, кримінально-правова політика була більш динамічною та варіативною, швидше реагувала на будь-які зміни в державі. Відповідно до ідеологічних та економічних настанов РКП(б) – ВКП(б) коригувалася й практика застосування певних норм кримінального права (особливо тих, що гарантували приватну власність). Влада через Наркомат юстиції диктувала, які саме юридичні норми необхідно використовувати «активніше»; визначала найнебезпечніші для режиму види протиправних діянь, найбільш «засмічені злочинцями» соціальні верстви; пропонувала механізми та процедури розслідування й судової розправи: від організації кампаній з протидії певним видам злочинів до постановки показових судових процесів щодо них. У такий диктаторський спосіб керівництво держави розставляло акценти у правозастосовній практиці карально-репресивних органів, зокрема і в економічній галузі.

Одночасно з формуванням радянської правової системи тривало доволі складне врегулювання взаємин між судово-слідчими органами та партійним керівництвом, особливо коли йшлося про притягнення до кримінальної відповідальності комуністів.

Наприкінці 20-х рр. відбулися зміни у законодавстві, сфокусовані на боротьбі з державними («контрреволюційними») злочинами, активізувалося нагнітання суспільної думки щодо «загострення класової боротьби», що спричинило активізацію пошуку «внутрішніх ворогів» та збільшення кримінальних справ, порушених за різні види «контрреволюційних» (державних) злочинів.

У підрозділі 2.4 «Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері економіки» розкрито вплив умов господарювання та змін у суспільно-

політичному житті країни на законодавче визначення та кваліфікацію злочинів, учинених у сфері економіки.

Найбільш небезпечними в радянському кримінальному законодавстві вважалися злочини, спрямовані проти існуючого політичного режиму. Для виокремлення особливо небезпечних правопорушень у ті часи законодавець використовував терміни «державні», «політичні» та «контрреволюційні» злочини. «Економічна контрреволюція», під якою розумілося й «економічне шпигунство», ставилася на один рівень із «контрреволюцією політичною» та отримала своє юридичне оформлення лише в роки непу. Кваліфікація цього злочину залежала від того, чи знаходили слідчі в діях звинуваченого «контрреволюційний намір». На практиці, особливо наприкінці 20-х рр., у справах про злочини на підприємствах і в наркоматах радянської України часто звичайна «безгосподарність» тлумачилася як «економічна контрреволюція», що тягнуло за собою й відповідні суворі покарання.

До «особливо небезпечних злочинів проти порядку управління», яким протидіяли органи держбезпеки, належали «кваліфікована контрабанда», «фальшивомонетництво» та «порушення правил про валютні операції».

Проте найпоширенішими в добу непу злочинами, з якими боролися й органи державної безпеки, були господарські («розтрата», «розкрадання», «безгосподарність») та посадові (хбарництво, крадіжки майна, бездіяльність або перевищення влади, злісний саботаж, злочинна безгосподарність, бюрократизм).

Упродовж непу суспільство сприймало посадові злочини не лише як кримінальні дії, а й як дефекти в роботі радянського апарату, оскільки вони виникали в середовищі державних службовців. Даючи сувору оцінку цим порушенням, юристи виходили з того, що своїми протиправними діями службовці дискредитували не тільки себе особисто, а й ті посади в радянському бюрократичному апараті, які вони обіймали, а, отже, – й самі інститути влади. Одним із найбільш «соціально небезпечних» посадових злочинів вважалося «хбарництво», особливо коли воно набувало масового характеру, що призводило до дезорганізації державного апарату.

Розслідування службових злочинів ускладнювалося тим, що одні й ті самі правопорушення можна було кваліфікувати як дії, за які передбачалася кримінальна відповідальність або переслідування в дисциплінарному порядку. На практиці визначити межу між ними було надзвичайно складно.

Поняття і види злочинів у сфері економіки безпосередньо залежать від соціально-економічних відносин, які існують у суспільстві. Вони завжди були і на сьогодні залишаються одними з найнебезпечніших. Це пов'язано з великими збитками, яких вони завдають державі, підприємствам різних форм власності, їх поширеністю і латентністю. З другої половини 20-х рр. радянське законодавство зазнало певної трансформації в бік розширення переліку діянь, котрі визнавалися злочинними, та встановлення суворіших покарань за їх вчинення. А можливість кваліфікації злочинів за аналогією та відносно вільне трактування «контрреволюційних намірів» слугували підґрунтям для зловживань із боку слідчих і судових органів, давали змогу будь-яким

кримінальним справам надавати політичного («контрреволюційного») забарвлення.

У третьому розділі «Методи та засоби оперативно-розшукової діяльності економічних підрозділів ВУНК – ДПУ УСРР» у межах історичного дослідження окреслено деякі прийоми, які застосовували в своїй роботі органи держбезпеки.

У підрозділі 3.1 «Особливості попереднього розслідування кримінальних справ, порушених органами ДПУ УСРР» визначено повноваження ВУНК – ДПУ УСРР як органів, які проводили розшукову діяльність, дізнання й попереднє слідство.

У 1920 р. у структурі ВНК – ВУНК були ліквідовані слідчі підрозділи. Відтоді оперативний працівник, який проводив агентурну розробку, реалізуючи її у кримінальній справі, починав провадити слідство. Закріплення слідчих функцій за оперативними підрозділами мало на меті встановити тісніші контакти між слідчими та оперативними працівниками, сприяти узгодженості їхніх дій. Водночас підпорядкування слідства інтересам оперативної роботи нівелювало його процесуальну самостійність, змушувало брати до уваги політику ВУНК, при цьому ігноруючи законність. Тісне переплетення в діяльності органів держбезпеки слідства й розшуку та заборона будь-якому органу контролювати їх розшуковий апарат призводили до того, що, зрештою, й нагляд над слідством, здійснюваний органами ВУНК – ДПУ, мав формальний характер.

Спрощення кримінального процесу відбувалося й через те, що проведення необхідних експертиз за фактами протиправних дій, виявлених у фінансово-виробничій сфері, ускладнювалося (або навіть унеможлиблювалося) через їх латентність. Проведення масштабних пропагандистських кампаній як одного з методів боротьби з економічною злочинністю вимагало негайної розправи, що спричинювало скорочення й спрощення процедури розслідування. Це призводило до «перенесення» методів і засобів агентурно-розшукової роботи на процесуальні дії, до перевищення повноважень, порушення законності тощо.

Важливим елементом процесу розслідування є так звана «результативність» слідчої роботи. Вона визначається формами закінчення досудового (попереднього) розслідування. Недосконалість законодавства, складність у визначенні ступеня небезпечності й кваліфікації злочинів і, відповідно, їх підслідність, призводили до того, що справи, порушені за одні й ті ж самі дії, за якими було завершено попереднє слідство, могли бути спрямовані для подальшої реалізації (продовження розслідування, винесення покарання, закриття у зв'язку з відсутністю складу злочину тощо) до органів прокуратури, народних судів, інших органів ДПУ та ін. Упродовж 1920-х рр. відбувався складний процес урегулювання цього порядку.

У 1924 р. при колегіях ОДПУ і ДПУ союзних республік були створені Особливі наради, які отримали право ухвалювати рішення про виселення, заслання та ув'язнення у концентраційному таборі терміном до 3-х років. Порушуючи основні принципи судочинства, вони, по суті, формалізували

підготовлене слідчим рішення. Особи, виселені рішеннями Особливих нарад, вважалися «соціально небезпечними» з відповідними санкціями.

Отже, практика організаційного (в межах одного відомства) та персонального (здійснення однією людиною) поєднання розшукової діяльності з дізнанням і попереднім слідством, що склалася в системі органів державної безпеки, була грубим порушенням класичних кримінально-процесуальних норм.

У підрозділі 3.2 «Оперативні обліки «економічно неблагонадійного елементу» в системі державних і відомчих реєстрацій населення» розглянуто процес становлення персоніфікованих реєстрів органів ВУНК – ДПУ як допоміжного довідкового апарату з протидії злочинності, а також принципи, за якими вони формувалися.

Метою оперативних обліків було накопичення, систематизація й аналіз даних про організації, окремих осіб, оперативну обстановку в регіонах для здійснення відповідних профілактичних заходів.

Принципи, на яких будувалася контррозвідувальна робота радянських органів держбезпеки загалом і формувалися оперативні обліки зокрема, залежали не лише від підстав кримінального характеру, а й від ідеологічних настанов більшовицьких вождів про ймовірну небезпеку з боку певних категорій громадян. Їх реєстрували як «політично неблагонадійних».

На оперативних обліках «за лінією» ЕКУ перебували, передусім, представники «нової буржуазії» – так звані «непмани», а також відповідальні працівники радянських, кооперативних і громадських установ, організацій та підприємств, інженери й службовці, які, на переконання влади, були схильними до вчинення посадових чи господарських злочинів.

Органи держбезпеки брали на облік й тих осіб, які вже мали судимість, підозрювалися у вчиненні злочинів, чи «мали зв'язок зі злочинним середовищем» навіть через сімейну спорідненість.

Для визначення згаданих категорій населення використовували терміни «контрреволюціонер», «шкідницький елемент», «економічно неблагонадійний» і т. п. Усі особи, які перебували на обліку, ділилися на дві категорії: «активні» (або «актив») та «інші». До першої зараховували тих, хто, за переконанням органів держбезпеки, був «соціально небезпечним», тобто виявляв відкриту, неприховану «ворожість» до існуючого режиму.

Попри спроби налагодити чіткий облік «неблагонадійного елементу», на місцях цей напрям роботи не був організований належним чином, як того вимагали відомчі нормативні документи. В УСРР централізоване впорядкування оперативних реєстрів відбулося лише наприкінці 1928 р.

Починаючи з 1928 р. спостерігалася як абсолютне (загальна кількість осіб), так і відносне (частка «економічно неблагонадійного елементу» серед інших категорій «обліковців») збільшення кількості «облікованих» за лінією роботи ЕКУ. Темпи зростання за лінією ЕКУ також були вищими, ніж збільшення загальної кількості осіб, узятих на облік органами ДПУ УСРР. Більшою була й частка «активу» серед «економічно неблагонадійного елементу» порівняно з середніми показниками за іншими напрямками роботи

ДПУ УСРР. Це свідчить про підготовку масштабних акцій з боку органів держбезпеки саме за економічною лінією, що й сталося наприкінці 1920-х рр.

У **підрозділі 3.3 «Використання органами державної безпеки конфіденційного співробітництва»** проаналізовано специфіку застосування органами ВУНК – ДПУ УСРР негласного апарату.

Залучення агентири до розшукової діяльності, чим активно користувалася царська охрнка, більшовики спочатку сприймали негативно. Проте дуже швидко цей метод зарекомендував себе як найефективніший у роботі органів держбезпеки.

У 20-ті рр. органи ВНК – ВУНК – ДПУ – ОДПУ використовували різні форми конфіденційного співробітництва (внутрішня агентири, освідомлювачі, інформатори, спеціальні інформатори, «десятихатники»), розробляли принципи відбору кандидатів на вербування, аналізували особливості використання різних категорій негласного апарату та ступінь довіри до інформації, що надходила від них.

На переконання більшовицького керівництва, добровільними інформаторами органів ВУНК – ДПУ повинні були стати всі члени партії. Мережа інформаторів мала охопити всі господарські ланки, незалежно від форми власності. За їх допомогою економічні підрозділи ВУНК – ДПУ УСРР спостерігали за діяльністю підприємств, установ і громадських організацій, що дозволяло контролювати, а також своєчасно виявляти прорахунки в їх роботі та повідомляти про це партійне та радянське керівництво. Агентири активно використовували для протидії кримінальним угрупованням фальшивомонетників, контрабандистів, спекулянтів; а також проведення цільових інформаційно-психологічних впливів, зокрема, деморалізації й розкладання середовища, яке в той момент цікавило органи держбезпеки.

Використання негласного апарату регламентувалося лише відомчими тасмними наказами та інструкціями. Це призвело до його чисельного зростання при «неякісному» доборі кадрів, установленню слабкого зв'язку з оперативними працівниками і т.ін. Наслідком недоліків і прорахунків у роботі з секретними співробітниками стало, передусім, отримання неправдивої (через непрофесіоналізм інформаторів) чи навіть спотвореної (через свідоме дезорієнтування з різних причин) інформації в їх донесеннях.

Незважаючи на це, негласний апарат дуже активно застосовувався й надалі. Країна була оповита доволі розгалуженою агентирино-інформаційною мережею ВУНК – ДПУ – ОДПУ.

У **розділі 4 «Основні напрями оперативно-службової діяльності органів державної безпеки з протидії злочинності в галузі економіки»** розкрито специфіку боротьби ВУНК – ДПУ УСРР з різними видами дійсних та надуманих злочинів в економічній сфері.

У **підрозділі 4.1 «Державні злочини у сфері економіки в діяльності ВУНК – ДПУ УСРР»** визначено місце та особливості протидії «економічній контрреволюції» органами державної безпеки в добу непу.

Дозвіл на встановлення ділових і торговельних стосунків із закордонними організаціями сприяв створенню в державі низки спільних підприємств із

залученням іноземного капіталу. Органи ВУНК – ДПУ УСРР відстежували діяльність цих організацій, проводячи серед концесіонерів, представників промислових і торговельних фірм, які підтримували економічні взаємини з СРСР, агентурно-оперативну роботу як до, так і після укладання договорів; здійснювали контроль за дотриманням встановленої процедури допущення іноземного капіталу на внутрішній ринок.

Водночас в умовах конкуренції й слабкості радянського управлінського апарату деякі іноземні партнери намагалися постачати в УСРР недоброякісний товар або якісний, але за завищеними цінами. З цією метою вони створювали цільові корупційні схеми, в яких використовували підкуп чиновників різного рівня. Існували й реальні факти передавання комерційної та службової інформації зарубіжним фірмам.

Власники, майно яких було експропрійоване більшовиками, прагнучи якщо не повернути, то хоча б скористатися своїми підприємствами, які перейшли до держави, зверталися по інформацію до своїх колишніх працівників, які залишалися на старих місцях. На думку і тих, і інших, в їх діях не було нічого протиправного. Втім, загальна політика більшовицької влади, яка проголосила це майно «народним», надала ДПУ «законні підстави» відстежувати контакти, контролювати, порушувати кримінальні справи та звинувачувати.

Судові процеси над інженерно-технічними спеціалістами середини 20-х рр. XX ст., звинуваченими в «економічному шпигунстві», які вже навіть у ході слідства перекваліфіковували на посадові злочини, повинні були продемонструвати потенційним концесіонерам, що ті будуть працювати лише в межах, дозволених радянським урядом, і не зможуть розраховувати на допомогу своїх колишніх працівників. З іншого боку, процеси були спрямовані на приборкання, передусім, інженерно-технічної інтелігенції, яка в нових політичних умовах, відчуваючи свою значущість у процесі відбудови промисловості, почала поводитися впевненіше.

Гучна заява в 1927 р. одного з ідеологічних противників більшовиків П. Мілокова про те, що емігрантські кола у протистоянні з СРСР роблять ставку на «спеців», разом з коригуванням законодавства у зв'язку з оголошенням «воєнної тривоги», посилили підозрливість, а отже спричинили відповідні заходи. Проголошене в країні, в межах настанови про «загострення класової боротьби», гасло «здорової недовіри» до технічної інтелігенції старої генерації давало ідеологічні підстави кваліфікувати всі виробничі негаразди винятково як «шкідницькі дії» «класового ворога», тим самим спричиняючи репресії проти спеціалістів.

Це позначилося на збільшенні, порівняно з попередніми роками, чисельності «державних злочинів», передусім «економічної контрреволюції». Незважаючи на абсолютне зростання кількості кримінальних справ за цим «забарвленням» і політичний резонанс, які вони мали, в структурі справ, порушених органами ДПУ УСРР у 1928 р. за всі види злочинів, їх частка залишалася невеликою – 0,6%; на злочини, вчинені у сфері економіки, припадало – 1,8%.

У підрозділі 4.2 «Боротьба з фальшивомонетниками та «валютниками» проаналізовано причини розповсюдження цих злочинів та специфіку боротьби з ними.

Успіх у проведенні грошової реформи на початку 20-х рр. багато в чому залежав від наведення порядку в грошовому обігу радянських республік і, передусім, ліквідації (чи хоча б зменшенні масштабів) фальшивомонетництва.

Для запобігання цьому дуже поширеному виду злочинів створювалися міжвідомчі структури, до складу яких входили й співробітники економічних підрозділів ВУНК – ДПУ УСРР.

У 1920-ті рр. відбувся пошук алгоритмів взаємодії між різними державними інститутами й підрозділами ВУНК – ДПУ (створення міжвідомчих структур, як-от «трійок», нарад із протидії злочинам), ефективних форм і методів оперативно-розшукової діяльності (перевірка базарів, бірж, фінансових установ, шинків та ін.; залучення до співпраці державних органів і торговельних закладів; зовнішнє спостереження; внутрішнє освідомлення; створення й розвиток обліково-реєстраційної системи фальшивомонетників, фальшивих грошових знаків; дослідження «почерку» підпільних фабрик із виготовлення підробок тощо) з протидії фальшивомонетництву. Крім того, законодавством були встановлені суворі міри покарання за підроблення грошей: від розстрілу до виселення в адміністративному порядку за рішеннями Особливих нарад.

У 1928 р. з ініціативи ЕКУ, погодженої з Нарком'юстом, в УСРР було проведено масове виселення осіб, раніше засуджених за цей злочин на термін понад 3 роки. Після цього «трійки» ліквідували, натомість боротьба з фальшивомонетництвом сконцентрувалася винятково в ЕКУ та економічних відділах місцевих органів ДПУ УСРР.

Органи держбезпеки боролися й з іншими злочинами «проти порядку управління», зокрема, «спекуляцією валютою». В рамках проведення грошової реформи, за збереження монополії на зовнішню торгівлю було дозволено існування внутрішнього валютного ринку. Проте операції з іноземними грошима суворо регламентувалися. Офіційно санкціоновані межі обороту не спроможні були задовольнити потреби у валюті державних трестів і приватного сектору. Це спричинило появу «чорної біржі», яка стала об'єктом пильної уваги з боку органів держбезпеки. Формами контролю над вільним ринком стало поширення «позабіржових фондів зібрань» («американок»), а також організовані агентами Особливої частини Наркомфіну РСФРР «валютні інтервенції». За всіма цими заходами ретельно наглядали співробітники економічних підрозділів ДПУ УСРР.

У межах боротьби з дефіцитом валюти в 1926 р. у великих містах, де проводилися валютні інтервенції, почалися переслідування та арешти великих біржовиків, а також співробітників Особливої частини Наркомфіну.

Із метою запобігання інфляційним процесам органи ОДПУ також перешкождали витоку з країни за кордон золота як шляхом організації кампаній із боротьби з валютними операціями, так і в межах протидії контрабанді.

Застосування репресивних заходів дозволило економічним підрозділам ДПУ УСРР завдати відчутного удару, передусім, по фальшивомонетництву, а також по «валютних спекулянтах». Водночас дедалі частіше справи спрямовувалися на розгляд до позасудових органів. Не викликає сумнівів необхідність викорінення фальшивомонетництва, проте розгляд справ осіб, причетних до вчинення цих злочинів, структурами, не передбаченими законом (Особливими нарадами), створював прецедент правового свавілля. Зрештою таку практику було перетворено на універсальний інструмент здійснення державою владних повноважень, що започаткувало епоху репресій.

У підрозділі 4.3 «Участь економічних підрозділів у боротьбі з господарськими злочинами» розглянуто форми й методи протидії органів держбезпеки злочинам, які підривали систему виробничих відносин (спекуляція, розтрата, розкрадання, безгосподарність).

У каральній практиці тих років спостерігався надзвичайно політизований ухил у кваліфікації цих злочинів. Доволі часто «фігуранти» справ, які належали до певних «ворожих», з точки зору «революційної законності», соціальних верств, у разі щонайменшої підозри, могли бути звинувачені в їх учиненні.

Крім того, через неврегульованість і надмірну ідеологізацію правових норм, коливання політичного й економічного курсу держави деякі суспільні дії розглядалися то як злочин, то як норма господарювання. Це стосувалося, передусім, розуміння таких явищ, як «спекуляція» та «вільна торгівля». З одного боку, законодавство легітимізувало соціально-економічні зміни, які відбулися в державі, з іншого, – обмежувало розвиток тих соціальних верств, котрі вважалися «класовими ворогами» режиму. Влада залишала за собою право на регулювання економіки політико-юридичними заходами та на застосування безпідставних репресій.

Формами опору приватників проти такої політики ставали демонстративне закриття підприємств, їх тонізація, ухилення від сплати податків та ін.

Водночас не можна стверджувати, що спекуляція була вигадкою правоохоронних органів, спрямованою на стримування та витіснення приватного сектору. В 1920-х рр. існували як поодинокі особи, так і організовані угруповання, які через розгалужену мережу своїх агентів (перекупників) спочатку штучно створювали ажіотаж на дефіцитні товари, а потім – через кооперацію чи підприємства державної торгівлі за фальшивими документами членів кооперативів і хабарі працівникам державного та кооперативного апаратів – отримували такі дефіцитні товари за низькими цінами, стаючи на певний час своєрідними монополістами на ту чи іншу продукцію, штучно піднімаючи ціни на внутрішньому ринку.

Відсутність чіткої кваліфікації злочинів в економічній сфері позначалася й на діяльності органів державної безпеки.

У загальному контексті боротьби органів держбезпеки з господарськими злочинами вони брали участь в ініційованих владою так званих кампаніях з протидії таким господарським злочинам, як розкрадання державного майна, розтрата, безгосподарність. Під час проведення таких заходів створювалися

тимчасові міжвідомчі структури (трійки, комісії, наради), до роботи в яких залучалися представники контролюючих органів, зацікавлених наркоматів, підприємств і установ.

Як завжди, «кампанійщина» супроводжувалася перегинами, коли під необґрунтовано розширене поняття, наприклад, «розтрата» підводилися й незначні порушення, зокрема звичайна «недостача». У період активної боротьби з цими явищами їх могли кваліфікувати як «економічну контрреволюцію», тобто державні злочини, й відповідно карати за найвищою планкою суворості.

Причинами великої кількості господарських органів, крім бажання наживи з боку нечесних на руку ділків, були й суттєві прорахунки в роботі установ та організацій: відсутність належного контролю, звітності, низька якість ревізій, котрі були ускладнені непрофесіоналізмом чиновників на відповідальних посадах тощо. Крім того, збільшення наприкінці 20-х рр. показників за окремими видами цих злочинів стали наслідком нез'ясованості на законодавчому рівні оцінки окремих соціальних явищ, які, залежно від кримінально-правової політики, тлумачилися чи як дозволені державою форми господарювання, чи як злочини. Саме тому намагання подолати дійсну кримінальну злочинність, передусім каральними заходами, виявилися марними.

У *підрозділі 4.4 «Протидія посадовим злочинам у сфері економіки»* розкрито зміст діяльності органів держбезпеки з протидії злочинам, які були вчинені посадовцями при виконанні ними службових обов'язків.

Посадові злочини тісно пов'язані з господарськими, оскільки спекулятивні махінації або розкрадання державного майна у великих розмірах не можна було здійснити без сприяння відповідальних працівників. Особливо великих розмірів вони набули за часів непу.

Некомпетентність керівництва госпрозрахунковими трестами, призначеного здебільшого за ознаками політичної лояльності, якому було надано право самостійно здійснювати фінансові та господарські операції, його неспроможність витримувати конкуренцію з приватниками, призводили не лише до безгосподарності, а й породжували корупцію в усіх ланках управлінського механізму. Ситуаційне хабарництво, як це не парадоксально, об'єктивно сприяло успішному господарюванню, усуваючи безліч бюрократичних заборон та необґрунтовані обмеження. Із часом воно перетворилося на норму соціального життя, складову господарського механізму, залишаючись при цьому кримінальною дією.

Кримінально-правова політика держави визначала злочини, вчинені посадовцями, вкрай небезпечними, оскільки вони не лише дезорганізували «соціалістичне будівництво», а й підривали авторитет нової влади, створюючи «підґрунття для контрреволюційних виступів».

Оголошуючи в 1921 р. масштабну кампанію з протидії таким злочинам, влада доручила її проведення органам державної безпеки. На підприємствах почали створювати спільні профспілково-чекістські групи, які мали дуже широкі повноваження: від оголошення догани на загальних зборах і позбавлення виборчих прав до арешту. Від каральних органів вимагали

прискороного розслідування злочинів, термінового розгляду справ у судах, суворості репресій, широкого висвітлення вироків у засобах масової інформації.

Розкриття ж дійсних господарсько-посадових злочинів ускладнювалося їх латентністю, відсутністю потерпілих, оскільки всі учасники протиправних діянь (той, хто брав і той, хто давав хабар) були зацікавленими сторонами.

У провадженні органів ВУНК – ДПУ перебували кримінальні справи, фігурантами яких виступали відповідальні радянські працівники, а також найбільш резонансні порушення, що потребували агентурної розробки. До багатьох зловживань у виробничій сфері були причетні рядові комуністи й партійна номенклатура. Однак Президія ВНК у липні 1921 р. наголосила, що їх притягнення до слідства за посадові злочини варто «визнати небажаним», оскільки це дискредитує радянсько-партійний апарат. Водночас у державі, де на законодавчому рівні затверджувалося поняття «класово ворожі елементи», у полі зору органів державної безпеки постійно перебували спеціалісти старої генерації, навіть якщо ті й не були помічені у вчиненні протиправних дій.

Серед методів боротьби з посадовими злочинами органи ВУНК – ДПУ УСРР активно застосовували й «провокаційний хабар».

Поступово більшовицьке керівництво припинило акцентувати увагу суспільства на цих злочинах, оскільки, на його переконання, це негативно впливало на авторитет партії та радянської влади загалом. Проте їх чисельність не ставала меншою. Крім бюрократичних причин (відсутність досвіду, суперечності між відомствами, латентність злочинів), були й обставини, спричинені недосконалістю механізму управління, спробами об'єктивні закони економіки підпорядкувати політиці.

У *підрозділі 4.5 «Контрабанда та методи боротьби з нею»* визначено сутність контрабанди не тільки як небезпечного кримінального злочину, а й як соціального явища, що обумовило специфіку боротьби з нею.

Контрабанда завжди була в Україні популярним ремеслом. Можливість відносно легкого заробітку практично без ризику потрапити у в'язницю захопила тисячі громадян, які мешкали поблизу кордонів. Цьому сприяла й економічна ситуація в республіці, спричинена державною монополією на зовнішню торгівлю, браком найнеобхідніших товарів, дорожнечою, низькою якістю товарів вітчизняного виробництва порівняно з зарубіжними аналогами.

Контрабанда в 20-ті рр. абсолютно адекватно сприймалася як серйозна загроза для розвитку економічної, фінансово-кредитної, і навіть політичної системи держави. Досвід, методи конспірації контрабандистів, чудове знання ними місцевості в прикордонній смузі використовували розвідувальні органи Польщі та Румунії, всіякю залучаючи їх до співпраці. Через це в 20-ті рр. контрабандистів прирівнювали до «шпигунів».

Боролися з контрабандою різні державні структури: територіальні підрозділи ВУНК – ДПУ УСРР (контррозвідувальні та економічні відділи), прикордонна охорона, митниці, місцеві органи влади. Вони не завжди знаходили порозуміння, інколи складалися доволі непрості (аж до протистояння) стосунки, зокрема між прикордонниками та працівниками

митних установ. Упродовж 20-х рр. тривав пошук оптимальних організаційних структур, які б могли ефективно протидіяти цьому злочину.

Серед розмаїття заходів, спрямованих на боротьбу з контрабандою, застосовували як жорсткі репресивно-дискримінаційні санкції (розстріли, позбавлення волі з суворою ізоляцією, виселення з прикордонної смуги в адміністративному порядку), так і заохочувальні методи (виплата відсотків від вартості товару за допомогу у затриманні контрабандистів). Органи державної безпеки використовували свої специфічні методи і засоби (затримання на кордоні, створення загороджувальних загонів у місцях перевезення товару, операції-рейди з вилучення контрабанди в квартирах та магазинах, взяття на оперативний облік і нагляд за підозрілими особами, перлюстрація кореспонденції, агентурне проникнення в середовище контрабандистів, створення мережі інформаторів у прикордонних селах тощо).

У 1925 р. нарешті відбулося чітке розмежування повноважень між органами, на які покладалася боротьба з контрабандою. Уся організаційно-оперативна та секретно-інформаційна робота зосереджувалася в руках ДПУ. Діяльність митних установ була обмежена лише оглядом товару та супровідних документів у спеціально визначених місцях. Органи Наркомфіну здійснювали обстеження магазинів та базарів із метою виявлення контрабандних товарів у тих місцевостях, де не було митниць.

Однак зменшити потоки контрабанди не вдалося. Основна причина крилася в тому, що цьому злочину намагалися протистояти не шляхом удосконалення та виправлення помилок у системі управління економікою, а комплексом силових (репресивних) та адміністративних заходів. Незважаючи на підвищену увагу державних структур до протидії контрабанді, вона залишалася упродовж 1920-х рр. одним із найпоширеніших злочинів, завдаючи величезних збитків економіці радянської держави.

У розділі 5 «Контролююча та інформаційно-аналітична діяльність ВУНК – ДПУ УСРР у галузі економіки» схарактеризовано важливі складові в роботі органів державної безпеки, котрі були спрямовані на виявлення недоліків і прорахунків у фінансово-господарській сфері та інформування про це партійно-радянської вертикалі.

У підрозділі 5.1 «Здійснення економічними підрозділами контрольної функції» досліджено особливості контролю з боку органів державної безпеки за діяльністю підприємств та установ.

Контроль за діяльністю установ, відомств і підприємств був встановлений з боку органів ВНК – ВУНК вже у перші місяці їх існування, але особливого значення він набув у роки непу. Погодившись на допущення ринкових відносин, влада не планувала втрачати контроль над фінансово-виробничою сферою. Під особливим наглядом органів держбезпеки опинилися продовольчі й фіскальні органи, транспорт, всі підприємства державної форми власності, кооперація, внутрішній (у тому числі внутрішній валютний) ринок, зовнішня торгівля.

Співробітники економічних підрозділів ВУНК – ДПУ контролювали діяльність підприємств і установ, використовуючи гласні (відкриті) методи, які

ні раніше, ні по тому не входили до їх повноважень: брали безпосередню участь у виробничих нарадах і засіданнях, запрошували відповідальних господарських працівників виступати з доповідями на засіданнях ЕКУ; вивчали відомчу документацію господарських органів, робили офіційні запити щодо діяльності установ і підприємств, ініціювали проведення ревізій та інших перевірок тощо. Своєрідною формою контролю за «чистотою» лав працівників установ та організацій стала участь співробітників ВУНК – ДПУ в «чистках», «люстраціях» державного апарату від «неблагонадійного елемента» й використання оперативних обліків у їх проведенні.

Органи держбезпеки вдавалися й до специфічних негласних методів діяльності: залучення до спостереження за ситуацією на місцях інформаційно-освідомчого апарату, створення на підприємствах і в установах груп (пізніше – бюро) сприяння органам ДПУ, так званих «трійок».

Результатом контрольно-наглядової функції у сфері економіки стало складання для адміністрації відомств і підприємств довідок із зазначенням виявлених недоліків у роботі, інколи – з рекомендаціями щодо їх усунення; підготовка на підставі інформації, якою володіли економічні підрозділи, аналітичних та інформаційних зведень для партійних органів і керівництва ВУНК – ВНК та, відповідно – ДПУ УСРР – ОДПУ СРСР; пропозиції щодо усунення з певних посад «неблагонадійних» осіб.

У здійсненні контролю повноваження економічних підрозділів перетиналися з діяльністю інших органів, зокрема робітничо-селянської інспекції. Як правило, вони домовлялися між собою і співпрацювали, допомагаючи у вирішенні своїх специфічних завдань, хоча інколи виникали й непорозуміння, і як наслідок, – обопільні звинувачення у «перетягуванні» на себе функцій іншої сторони. Перехрещення повноважень спостерігалось і з фіскальними органами, і навіть – профспілками, коли йшлося про дотримання правил охорони праці на орендованих підприємствах.

Контролюючи роботу підприємств, органи державної безпеки неодноразово втручалися навіть в управління та виробничий процес. Широке повноваження, готовність (через побоювання) відповідальних господарських осіб оперативно виконувати їх розпорядження подеколи дійсно сприяли усуненню очевидних помилок, зловживань тощо. Водночас нав'язування свого бачення ситуації, особливо в питаннях добору кадрів, не лише негативно позначалося на роботі господарських органів, а й заважало нормальному виробничому процесу.

Отже, широке повноваження, якими було наділено економічні підрозділи ВУНК – ДПУ УСРР у роки непу при здійсненні ними контролю над фінансово-виробничою сферою, призводили не лише до дублювання, а й інколи до безпідставної «підміни» функцій інших державних органів. У цьому і полягала унікальність доби непу в історії радянських органів державної безпеки.

У підрозділі 5.2 «Інформаційно-аналітична робота у сфері економіки» розглянуто роль інформаційно-аналітичної складової в роботі органів державної безпеки загалом та економічних підрозділів, зокрема.

У руках ВУНК – ДПУ УСРР концентрувалася не лише інформація, здобута її співробітниками, а й матеріали організацій, які самостійно здійснювали інформаційне забезпечення керівництва країни: міліції, кримінального розшуку, військових частин тощо. Поступово органи державної безпеки монополізували державне інформування.

ВУНК – ДПУ складали різні за характером та періодичністю зведення, огляди та інформаційні бюлетені, у яких вони висвітлювали економічну й політичну ситуацію в губерніях, аналізували діяльність місцевих надзвичайних комісій за напрямками роботи, зокрема «за економічною лінією».

Відмінністю економічних зведень від загальних зведень щодо політико-економічного стану регіонів була аналітична деталізація ситуації та діяльності окремих галузей промисловості, конкретних промислових об'єктів: зазначалися порушення, які мали місце; називалися особи, причетні до них; визначалися шляхи подолання негативних явищ. ЕКУ, яке звітувало перед керівництвом відомства, мало право безпосередньо звертатися до ЦК КП(б)У, надаючи інформацію з різних питань. Головним джерелом інформації для економвідділів була штатна агентура.

В документах інформаційного характеру висвітлювалися, передусім, негативні, із погляду органів державної безпеки, явища в суспільстві чи народному господарстві. Аналітики намагалися спрогнозувати ситуацію в економіці, аби запобігти небезпечному для влади розвиткові подій.

Усі форми інформування мали чітку спрямованість – інформація подавалася крізь призму бачення проблеми вищим партійно-радянським керівництвом держави. Водночас цим документам були властиві й критичність та об'єктивність – не замовчувалися негативні явища та прорахунки в економічній політиці.

У *підрозділі 5.3 «Залучення органів держбезпеки до розв'язання соціально-економічних проблем»* проаналізовано причини залучення органів ВУНК – ДПУ УСРР до вирішення непритаманних їм завдань.

Нездатність державних органів влади вчасно й ефективно реагувати на існуючі та виникнення нових проблем в економічній сфері, як і відсутність досвіду й кваліфікованих кадрів, здатних їх розв'язати, спричинили створення з ініціативи влади тимчасових організаційних структур (комісії, «трійок», нарад). Їх завдання полягало в оперативному вирішенні нагальних соціально-економічних проблем (кризи в транспортній і паливній галузях, боротьба з розрухою, епідеміями, антисанітарією, безпритульністю, допомога голодуючим, покращення побуту робітників тощо). До їх складу входили представники зацікавлених відомств, профспілок, партійних комітетів, а також співробітники надзвичайних комісій. При цьому спостерігалася певна закономірність: призначення на керівні господарські посади або доручення очолювати тимчасові структури голові ВНК – ДПУ – ОДПУ «підтягувало» все відомство до розв'язання проблемних ситуацій, вирішення завдань у тій галузі, де за сумісництвом працював Ф. Держинський.

У самій ВУНК добре усвідомлювали, що діяльність таких «допоміжних» структур не має нічого спільного з роботою органів державної безпеки, але,

маючи розгалужену мережу підрозділів, співробітників, негласних працівників, об'єднаних жорстким принципом централізму та військовою дисципліною, органи ВУНК – ДПУ в тих умовах мали можливість оперативно вирішувати найскладніші проблеми. Негативною стороною цієї справи стало те, що радянські органи влади такий стан речей задовольняв і вони намагалися й надалі цю функцію залишити за надзвичайними комісіями.

У **висновках** узагальнено результати дисертаційного дослідження та викладено основні теоретичні положення, які виносяться на захист.

1. Аналіз стану наукової розробки проблеми дає підстави констатувати, що, незважаючи на наявність у вітчизняній та зарубіжній історіографії значної кількості напрацювань з історії органів державної безпеки, відсутнє комплексне дослідження економічного сегмента в їх діяльності в роки нової економічної політики. Водночас існує потужний багаторівневий комплекс джерел, що створює належне підґрунтя для наукових пошуків.

2. Дослідження визначеного кола питань зумовило застосування в роботі міждисциплінарної дослідницької стратегії, яка ґрунтується на історичному, юридичному, політологічному, економічному підходах із використанням знань спеціальних дисциплін, що уможливорює аналіз окремих аспектів оперативно-розшукової діяльності органів державної безпеки.

3. Допущення ринкових елементів в економічні відносини радянської держави всупереч основним постулатам більшовицької доктрини вивело економічну сферу в діяльності каральних органів на один рівень з політичною. У 1921 р. було створено Економічний відділ (пізніше – Економічне управління) ВУНК – ДПУ УСРР. У структурі органів державної безпеки не існувало чіткої вертикалі підпорядкованих управління підрозділів. На місцях, де їх не було, робота провадилася за економічним напрямом. Існували різні підходи до визначення місця ЕКУ в діяльності органів державної безпеки: від намагань підпорядкування йому інших підрозділи ВНК до спроб повної ліквідації чи обмеження повноважень функцією інформування. Значення економічних підрозділів посилюється у контексті модернізаційних процесів, починаючи з другої половини 20-х рр. XX ст.

4. Завдання, напрями, форми, методи та засоби діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР спрямовувалися директивними вказівками РКП(б) – ВКП(б), які було зреалізовано через їх ухвалення органами виконавчої влади, на підставі яких затверджувалися відомчі накази та інструкції. Положення про ЕКУ ДПУ РСФРР (1923 р.) визначало й діяльність ЕКУ ДПУ УСРР. До його завдань, крім боротьби з різними видами злочинів у сфері господарської діяльності, належало здійснення контролю за роботою господарських органів, сприяння в роботі економічним наркоматам, інформування партійних інстанцій про стан економіки, виконання особливих доручень.

5. Діяльність органів державної безпеки у галузі економіки здійснювалася відповідно до норм права радянського законодавства, на засадах реалізації економічної та кримінально-правової політики держави.

6. Кодифікація права та перехід від засад «революційної правосвідомості» до концепції «революційної законності» повинні були

надати учасникам виробничого процесу гарантії їх діяльності. Проте основні принципи права, згідно з якими діяли органи державної безпеки, були політизованими, орієнтувалися на захист радянського державного та суспільного ладу. Застосування класового принципу спрямовувало діяльність органів державної безпеки передусім проти тих верств населення, які не належали до прошарку «класово близьких». Принцип аналогії залишав за владою право на свавільне потрактування статей Кримінального кодексу, розглядаючи кримінальне право як знаряддя контролю, зокрема й над економікою.

7. Існування ринкових елементів в економіці, на думку більшовицького керівництва, створювало потенційну небезпеку у відродженні економічних відносин, класів і соціальних груп, ворожих до режиму. Подвійні стандарти щодо тлумачення різних форм господарювання, обмеження приватного сектору економічними й каральними приписами за дії, які перед тим перебували поза «зоною» чинного законодавства, спричиняли зростання господарських злочинів.

8. З метою недопущення домінування приватного сектору у виробничій сфері, з одного боку, створювалася система преференцій для підприємств державного й кооперативного секторів економіки та обмежень для приватників; з іншого, – встановлювався суворий контроль за діяльністю суб'єктів усіх форм власності. Намагання обійти встановлені норми, неврегульованість механізму управління призводили до створення корупційних схем, збільшення кількості посадових злочинів.

9. Розростання бюрократичного апарату та партійні застереження щодо процедури притягнення чиновників високого рангу й членів Компартії до кримінальної відповідальності за вчинені ними службові та господарські злочини (у зв'язку з небажанням влади дискредитувати в їх особі більшовицький режим) породжували хабарництво, гальмували виробничий процес, давали певні матеріальні зиски їх учасникам (поява так званих «совбурів», «червоних купців»).

10. У межах своєї компетенції економічні підрозділи протидіяли «злочинам», визначеним законодавством як «державні», тобто таким, що загрожували державній безпеці та існуючому режиму («економічна контрреволюція», економічне шпигунство, диверсія); долучалися до боротьби з поширеною у ті часи кримінальною злочинністю (фальшивомонетництво, контрабанда), з порушеннями закону, які були притаманні винятково радянській правовій системі (посадові злочини), а також із соціальними явищами, які юридичні норми інтерпретували то як порушення (спекуляція, створення ажіотажу на ринку), то як дозволені законодавством легальні форми господарської діяльності («вільна торгівля»).

11. Політичний курс та кримінально-правова політика радянської держави відігравали суттєву роль у кваліфікації злочинів і визначенні категорій потенційних «злочинців» у сфері економіки: деякі дійсні чи надумані протиправні дії (або бездіяльність), залежно від подвійного тлумачення їх кримінально-правовою політикою, могли кваліфікуватися або як господарські чи посадові злочини, або як державні «контрреволюційні».

12. Протидіючи «державним злочинам», економічні підрозділи тісно взаємодіяли з іншими структурами органів державної безпеки (секретно-оперативними, контррозвідувальними відділами, зовнішньою розвідкою та іншими). У межах боротьби з кримінальною злочинністю у сфері економіки функції ВУНК – ДПУ перетиналися з міліцією, кримінальним розшуком, органами юстиції та митними установами. Одночасно зі співпрацею та взаємодією, між відомствами існувала й певна конкуренція. У цьому протистоянні ВУНК – ДПУ УСРР намагалися підпорядкувати ці структури, чому сприяло й наділення їх досить широкими повноваженнями.

13. У боротьбі зі злочинністю у галузі економіки органи державної безпеки мали право здійснювати розшукові дії, проводити дізнання та попереднє слідство. Поєднання у надрах одного відомства цих функцій спричиняло зловживання, які призвели до створення механізму фальсифікації кримінальних справ.

14. Долучаючись до роботи тимчасових структур, створених у межах проведення державних кампаній боротьби «з ажіотажем і спекуляцією», «за режим економії», «за зниження цін» та інших, органи державної безпеки брали участь у визначенні нормативів, що регламентували діяльність суб'єктів товарного і валютного ринків, здійснювали контроль за їх дотриманням та, в межах своїх повноважень, застосовували репресії до порушників.

15. Здійснюючи контроль над підприємствами господарських наркоматів, ЕКУ та його місцеві органи втручалися в роботу, розстановку кадрів цих установ, виходили із законодавчими ініціативами до державних органів з економічних питань тощо. Це стосувалося й сфери компетенції інших контролюючих установ, зокрема робітничо-селянської інспекції, фіскальних органів. ЕКУ прагнуло залишити за собою домінуючу роль у контролі над пріоритетними сферами господарської діяльності, залучаючи для ефективнішої роботи фахівців інших відомств. Не заперечуючи певних позитивних результатів з оптимізації роботи фінансово-господарських органів завдяки втручанням економічних підрозділів у виробничий процес, часто надмірний контроль та невиправдане, з погляду професійної доцільності, нав'язування некомпетентними співробітниками ЕКУ ВУНК – ДПУ УСРР компартійних ідеологічних настанов (зокрема, щодо «економічно неблагонадійних елементів» та інші), призводили до соціальної напруги та зниження ефективності роботи, передусім промисловості.

16. Формами здійснення контролю ЕКУ над підприємствами господарських наркоматів були: участь у виробничих нарадах та зборах, звітування керівництва відомств на засіданнях ЕКУ; вивчення відомчої документації господарських органів, офіційні запити щодо діяльності установ та підприємств, ініціювання ревізій та інших перевірок; участь у кадрових «чистках» («люстрація») державного апарату від «неблагонадійного елемента».

17. У своїй діяльності економічні підрозділи застосовували негласні методи і засоби роботи (конфіденційне співробітництво (інформаційно-агентурний апарат), облік певних категорій населення як «економічно неблагонадійних» та ін.) тощо, які були притаманні органам, що здійснюють

оперативно-розшукову діяльність. Найефективнішим засобом виявилось використання внутрішньої агентури.

Критеріями зарахування осіб до «економічно неблагонадійних» виступали як обставини кримінального характеру, так і обіймання ними відповідальних посад у господарських органах, а також лояльність певних верст верств населення до політичного режиму. Двоїсте ставлення партійно-радянської еліти до спеціалістів старої генерації (недовіра, коли всі їх помилки й незначні порушення розцінювалися як злочини за одночасного усвідомлення, що без них вивести економіку країни з кризи й налагодити господарство неможливо) скеровували діяльність органів державної безпеки на включення таких людей до проскрипційних списків «економічно неблагонадійних».

18. Добре обізнане з реальним становищем у галузі економіки, ЕКУ мало змогу аналізувати деструктивні факти й явища, прояви девіантної поведінки різних соціальних чи професійних груп населення та на їх підставі складати доволі об'єктивні, з високим ступенем достовірності, інформаційні зведення й огляди, які спрямовувалися до партійних та господарських органів.

19. ВУНК – ДПУ УСРР долучалися й до розв'язання соціально-економічних і господарських проблем держави (боротьба з голодом, епідеміями, паливною і транспортною кризами, вирішення соціально-побутових проблем робітників та ін.). Маючи у своєму розпорядженні чисельний штат співробітників, органи державної безпеки володіли можливостями оперативно вирішувати ті проблеми, на які бюрократизований радянський апарат був неспроможний швидко зреагувати.

Негативними наслідками цього стало небажання радянських господарських структур займатися вирішенням проблемних питань, перекладаючи всю відповідальність на органи держбезпеки; з іншого, – зростанням серед співробітників ВУНК – ДПУ почуття могутності та вседозволеності. Формувалася інституція, яка за своїми завданнями, компетенцією та повноваженнями контролювала всі сфери суспільного та економічного життя.

20. Отже, економічні трансформації непівської доби засвідчили важливість ролі Економічного управління та економічних підрозділів у боротьбі з дійсними злочинами у господарській сфері. Водночас аналіз специфіки їх діяльності доводить неприпустимість надання їм надзвичайно широких каральних та контролюючих повноважень для виконання завдань політичного характеру. Завдяки органам ВУНК – ДПУ УСРР, які використовувалися як ефективний інструмент партійного керівництва, в 20-х рр. ХХ ст. почала формуватися радянська конструкція, що трималася на жорстких формах системного контролю, примусу та репресіях.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Діяльність економічних підрозділів ДПУ УСРР (1927 – 1929 рр.) : за документами та матеріалами відомчої статистики : монографія. – К. : Науково-видавничий відділ НА СБ України, 2011. – 216 с.

2. Діяльність органів ВУЧК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921 – 1928 рр.) : моногр. – К.: Нац. акад. СБУ, 2016. – 508 с.

Рецензії:

Кульчицький С. [Рец.] : Ляковська С. Діяльність органів ВУНК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921 – 1928 рр.) : моногр. – К.: Нац. акад. СБУ, 2016. – 508 с. // Український історичний журнал. – 2016. – №3. – С.206 – 212.

Якубова Л. Рецензія на монографію «Діяльність органів ВУНК – ДПУ УСРР у сфері економіки (1921 – 1928 рр.)» здобувача Інституту історії України НАН України кандидата історичних наук, доцента Ляковської Світлани Петрівни // Воєнно-історичний вісник. – 2016. – № 1(19). – С. 147 – 150.

Статті у вітчизняних і зарубіжних фахових виданнях:

1. «Кадри вирішують все...» До 70 – річчя судових процесів над технічною інтелігенцією // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 80 – 95.

2. До історії створення та діяльності економічного управління ВУНК–ДПУ в Україні в період непу (1921 – 1927 рр.) // Науковий вісник Академії СБУ.– 1999.– № 8. – С. 175 – 186. У співавторстві з В. Т. Окіпнюком, О. В. Штоквішем (авторці належить текст на С. 178 – 183).

3. «Український Інженерний Центр» – філіал «Промпартії» в Україні (1930 – 1931 рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 142 – 155.

4. До питання про організацію боротьби з контрабандою в Україні в 1920-ті роки // Збірник наукових статей НА СБУ. – 2000. – № 2. – С. 222 – 226. У співавторстві з В. О. Пономарьовим (авторці належить текст на С. 222 – 225).

5. Боротьба з контрабандою в Україні в 1920 – ті роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 410 – 424.

6. До питання про створення економічного управління ВУНК – ДПУ в Україні // Вестник Донецкого университета. Гуманитарные науки. – 2000. – № 2. – С. 231 – 235.

7. Контрабанда в Україні в 1920 – ті роки // Вісник Київського університету «Слов'янський університет». – 2001. – Вип.11. – Історія. – С.13 – 23.

8. Економічні відділи в системі ВУНК – ДПУ УСРР // НА СБУ. Науковий вісник. – 2001. – № 13. – С. 223 – 234.

9. Діяльність ДПУ УСРР в економічній сфері в Донбасі (на матеріалах статистики ДПУ УСРР 1928 р.) // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету. – 2002. – № 3/4. – С. 113 – 121.

10. Статистичні матеріали ДПУ УСРР про діяльність спецслужби в сфері економіки (20 – 30 – ті роки ХХ ст.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2003. – Вип. 8. – С. 216 – 240.

11. Кого чекісти звинувачували в економічних злочинах: за даними відомчої статистики 1927 – 1928 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2005. – Вип. 13. – С. 214 – 234.

12. Боротьба з економічною контрреволюцією в діяльності органів держбезпеки в 1920-х рр. // Університет. Історико-філософський журнал. Вид-во Київського славистичного ун-ту. – 2006. – № 2(10). – С. 26 – 33.

13. Протидія органів державної безпеки господарським злочинам у період непу: досвід для сьогодення // Університет. Історико-філософський журнал. Вид-во Київського славистичного ун-ту. – 2007. – № 3. – С. 26 – 35.

14. Місце «економічної контрреволюції» в діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР в 1920-ті роки // Література та культура Полісся. Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях. – Ніжин. – 2007. – Вип. 34. – С. 155 – 169.

15. «Спекуляція» в контексті кримінальної політики радянської держави в 1918 – 1928 рр. // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету. – 2008. – № 1/2 (37 – 38). – С. 258 – 264.

16. Діяльність органів ДПУ УСРР в сфері економіки в 1927 – 1928 рр.: на матеріалах відомчої статистики // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ – 2008. – № 1/2. – С. 196 – 291.

17. Державна політика щодо «спекуляції» в період непу // Література та культура Полісся. Проблеми історії, філології та культури в сучасних дослідженнях. – Ніжин. – 2008. – Вип. 44. – С. 200 – 210.

18. Статистичні матеріали органів ДПУ УСРР як історичне джерело по вивченню діяльності спецслужби в економічній сфері // Державна безпека України. Наук.-практ. зб. НАНУ і СБУ. – 2009. – № 15 – 16. – С. 172 – 180.

19. Обліки «політнеблагонадійного елементу» ВЧК – ВУЧК: біля витоків // Державна безпека України. Наук.-практ. зб. НАНУ і СБУ. – 2010. – № 18 – 19. – С. 138 – 145.

20. Обліки «політнеблагонадійного елементу» ОДПУ – ДПУ УСРР: подальша еволюція // Державна безпека України. Наук.-практ. зб. НАНУ і СБУ. – 2011. – № 21. – С. 123 – 130.

21. Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВЧК – ДПУ – ОДПУ: історичний аспект // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2010. – № 1(34). – С. 22 – 52

22. Боротьба економічних підрозділів ДПУ УСРР з фальшивомонетництвом в 20-ті роки ХХ ст. // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2011. – № 1(36). – С. 7 – 33.

23. Організаційно-оперативна діяльність з протидії фальшивомонетництву в 20 – ті роки ХХ ст. : досвід органів ДПУ УСРР // НА СБУ. Збірник наукових праць. – 2011. – № 39.– С. 204 – 211.

24. Кар'єра І. Бітневського в контексті історії спецслужб радянської України // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2011. – № 2. – С. 207 – 235. У співавторстві з Т. В. Вронською (авторці належить текст на С. 207 – 225).

25. Социальная структура советского общества 20-х годов ХХ ст. : по материалам органов ГПУ УССР // Гістарычна-археалагічны зборнік. Да 85-годзя Інстытута гісторыі НАН Беларусі. – 2014. – № 29. – С. 184 – 188.

26. Zasady ewidencji operacyjnej «elementu politycznie niepewnego» w sowieckich organach WUCzR – GPU – OGPU w latach 1918–1934 // Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej. – Warszawa, 2014. – T.7. – S. 71 – 94.

27. Участь органів державної безпеки у регулюванні внутрішнього ринку в період непу // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2014. – № 1(42). – С. 7 – 28.

28. The representation of the Soviet population deviant behavior in State Security organs' information and analytical documents of 1920 s // Človek a spoločnosť. Individual and Society. – 2014. – № 17(4). – S. 61 – 67.

29. «Спекуляція» чи «вільна торгівля» у період непу: політика та практика. – 2015. – №2. – С. 209 – 223.

30. Боротьба зі зловживаннями посадових осіб у період НЕПу : сучасний погляд // Blackse as scientific journal of Academi cresearch multidisciplinary journal. – February 2016. – volum 28. – P. 12 – 18.

Матеріали, які додатково відображають результати дослідження:

1. Судові процеси над технічною інтелігенцією в репресивно-каральній системі радянської держави (1920 – ті – 1930 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного ун-ту. Матеріали міжнар. наук. конф. «Репресії та голодомор в Україні» (Донецьк, 24 – 26 листопада 2008 р.). – 2010. – №1/2 – (43/44). – С. 131 – 135.

2. Основні напрями діяльності ВУНК – ДПУ УСРР в економічній сфері в період непу (1921 – 1927 рр.) // Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі. Зб. мат. ІV міжнар. конф. 11 грудня 2008 р. – Ніжин, 2009. – С. 109 – 114.

3. Предоставление ГДА СБУ доступа к архивным документам советских органов государственной безопасности // The Dokumentation of Communist Security Authorities. Materials of the International Conference. Warsaw, 4 – 5 October 2012. – S. 228 – 237.

4. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки в 20-х – на початку 40-х років ХХ ст. // Роль органів державної безпеки в Україні : історія, структура, функції. Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упор.

О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 156 – 197. У співавторстві з Т. В. Вронською (авторці належить текст на С. 170 – 197).

5. Инженерно-техническая интеллигенция советской Украины в поле зрения репрессивно-карательных органов в 20-е – начале 30-х годов XX ст. // Материали міжнародного форуму «Память во имя будущего», посв. Дню памяти жертв политических репрессий. г. Семипалатинск (Республика Казахстан), 29 – 31.05.2014 г. – С. 47 – 58.

6. Формування «касти недоторканих»: привілеї партійно-радянської номенклатури (1921 – 1928 рр.) // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукр. наук. конф. 29 – 30 квітня 2016 р. м. Дніпропетровськ. Частина II / наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпропетровськ : Роял Принт, 2016. – С. 91 – 93.

7. Злочин та покарання: політико-правові підходи у правозастосовній практиці в роки непу // Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р.) / Редкол. : д. ю. н. І. С. Гриценко (голова), к. ю. н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. – В 3-х томах. – Том 1. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 106 – 107.

8. Економічне управління ВУЧК – ДПУ УСРР періоду непу в державному механізмі управління економікою: сучасна інтерпретація // Матеріали XVII Міжнар. науково-практичної конференції «Людина, культура, техніка в новому тисячолітті». 19 – 20 квітня 2016 р. – Харків : Нац. аерокосмічний ун-т ім. М. С. Жуковського «ХАІ». – С. 110 – 111.

9. Державні «злочини» у сфері економіки в період непу : теорія та правозастосовна практика // Право України: сучасний стан і перспективи розвитку. 36. матеріалів Третьої регіональної науково-практичної конференції викладачів і студентів / редкол. Калетнік Г. М. та ін. – Вінниця : ВНАУ, 2016 р. – С. 53 – 57.

10. Контроль органів ВУНК – ДПУ УСРР за діяльністю господарської еліти в 1920 – ті рр. // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 29 – 30 червня 2016 р., м. Дніпро / наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро : Роял Принт, 2016. – С. 210 – 212.

АНОТАЦІЯ

Лясковська С.П. Діяльність органів ВУНК – ДПУ УСРР у галузі економіки: політико-організаційні основи та специфіка (1921 – 1928 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України Національної академії наук України. – Київ, 2016.

Дисертація є першим комплексним дослідженням економічного сегменту в діяльності органів ВУНК – ДПУ УСРР у добу нової економічної політики. На основі багаторівневого комплексу архівних та опублікованих джерел, нормативно-правових актів та наукової літератури, із застосуванням міждисциплінарної платформи, яка ґрунтується на історичному, юридичному, політологічному, економічному підходах із використанням знань спеціальних дисциплін, проаналізовані політико-організаційні засади, юридичне підґрунтя та специфіку функціонування (компетенцію, повноваження, завдання та напрями роботи, методи і засоби, за допомогою яких вони реалізовувалися) економічних підрозділів ВУНК – ДПУ УСРР.

Визначено місце й роль Економічного управління в структурі органів державної безпеки, радянської правоохоронної системи у справі боротьби зі злочинністю у сфері економіки. Досліджено характер взаємодії з державними організаційно-управлінськими та контролюючими органами при перетинанні їх повноважень у здійсненні контрольних функцій у господарській галузі.

Ключові слова: ВУНК, ДПУ, ОДПУ, Економічне управління, економічні підрозділи, повноваження, злочини, конфіденційне співробітництво, негласний апарат, оперативні обліки, «економічно не благонадійний елемент».

АННОТАЦИЯ

Лясковская С.П. Деятельность органов ВУЧК – ГПУ УССР в области экономики: политико-организационные основы и специфика (1921 – 1928 гг.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины Национальной академии наук Украины. – Киев, 2016.

Диссертация является первым комплексным исследованием экономического сегмента в деятельности органов ВУЧК – ГПУ УССР в эпоху новой экономической политики. На основе многоуровневого комплекса архивных и опубликованных источников, нормативно-правовых актов и научной литературы, с применением междисциплинарной платформы, базирующейся на историческом, юридическом, политологическом, экономическом подходах с использованием знаний специальных дисциплин, проанализированы политико-организационные основы, юридическая база и специфика функционирования (компетенция, полномочия, задачи и

направления работы, методы и средства, с помощью которых они реализуются) экономических подразделений ВУЧК – ГПУ УССР.

Определено место и роль Экономического управления в структуре органов государственной безопасности, советской правоохранительной системе в деле борьбы с преступностью в сфере экономики. Исследован характер взаимоотношений с государственными организационно-управленческими и контролирующими органами при пересечении их полномочий во время осуществления контрольных функций в хозяйственной области.

Ключевые слова: ВУЧК, ГПУ, ОГПУ, Экономическое управление, экономические подразделения, полномочия, преступления, конфиденциальное сотрудничество, негласный аппарат, оперативные учеты, «экономически неблагонадежный элемент».

SUMMARY

Liaskovska S.P. The activity of VUCheKa – GPU UkSSR bodies in the field of economy: political and organizational framework and specific features (1921 – 1928). – Manuscript.

Thesis presented for the degree of Doctor of Sciences (History), speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute for History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2016.

The thesis is the first comprehensive study of the economic activity of VCheKa – GPU UkSSR bodies at the time of the new economic policy. On the basis of multi-level complex of archival and published sources, legal acts and scientific literature, using an interdisciplinary platform, which is based on historical, legal, economic and political science approaches as well as applying knowledge of special subjects, political and organizational principles, legal framework and specifics of VCheKa – GPU UkSSR economic departments functioning (competences, powers, objectives and areas of work by means of which they came into function) were analyzed.

Public economic policy factors affecting the establishment of grounds on which the actions of economic entities were considered criminal were examined in the thesis; the approaches and criteria for the qualification of economic crimes which were within the competence of the state security bodies, and the application by the latter the practice of conscious and purposeful re-qualification of economic crimes and malfeasance in office into political crimes were studied.

The place and role of the Economic Administration within state security bodies, Soviet law-enforcement in fight against economic crimes were specified. The peculiarities of criminal cases investigation procedure, the Economic Administration main directions of activities aimed at combating different types of crimes committed in the financial and industrial sector were analyzed. Information analytics component in the activity of VCheKa – GPU UkSSR economic departments, the themes and focus of messages were highlighted.

The nature of the interaction between the state organization and administrative, and supervisory bodies in case their powers to carry out regulatory functions in the

economic activity overlapped were examined in the thesis; the reasons for VCheKa – GPU UkSSR bodies involvement in social and economic problems solving were given.

The thesis reveals the essence and character of the application by economic departments of the state security bodies of covert methods in counterintelligence and operative-investigative activities: engagement of citizens in confidential cooperation and operative accounts of «economically unreliable individuals».

Keywords: VUCheKa (Vseukrainskaya Chrezvychainaya Komissia, The All-Ukrainian Emergency Commission), GPU (the State Political Directorate), OGPU (Joint State Political Directorate), the Economic Administration, economic departments, powers, crimes, confidential cooperation, undercover apparatus, operative accounts, «economically unreliable individual».

Підписано до друку 18.10.2016 р. Формат 60x84/16.
Обл.-вид. арк. 1,9. Наклад 100 прим. Зам 33-2016.

Полігр. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. М. Грушевського, 4.